

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

**«Жіноче училище ім. графа Д. Блудова в Острозі (1865-1923 рр.) в
контексті культурно-освітніх процесів на Волині»**

Виконала:

Студентка 2 курсу, групи ЗМІ-61
Спеціальності 032 Історія та археологія
Освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»
Верховецька Анастасія Станіславівна

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент
Близняк Микола Богданович

Рецензент –
доктор історичних наук, професор
Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року)

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М. П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП3

РОЗДІЛ 1. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СИТУАЦІЯ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.10

*Висновки до розділу 1*29

РОЗДІЛ 2. ЗАСНУВАННЯ І РОЗВИТОК УЧИЛИЩА (1865-1891 рр.)31

*Висновки до розділу 2*50

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ НАПРИКІНЦІ ХІХ
– У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.52

*Висновки до розділу 3*69

ВИСНОВКИ70

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ73

ДОДАТКИ82

ВСТУП

Актуальність дослідження. Довготривале перебування українських земель, включно з територією Волині, у складі різних державних утворень значно позначилось на культурному та освітньому розвитку цих земель. Протягом трохи більше ніж одного століття (кінець XVIII – перша чверть XX ст.) Волинь була частиною Речі Посполитої, Російської імперії, II Речі Посполитої та ареною українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Встановлення нової влади обов'язково передбачало трансформацію наявної системи культурних та освітніх установ. Система шкільництва стала важливим знаряддям у легітимізації центральної влади на цих територіях.

Входження Волині до складу Російської імперії призвело до спроб русифікації краю, наслідки якої ми бачимо і сьогодні. З огляду на російську агресію проти України, що триває останні вісім років, і включає в себе не тільки прямі військові дії, а також постійну пропаганду в медіа та спекулювання історичним минулим, вивчення будь-яких аспектів українсько-російських відносин залишається надзвичайно актуальним. На прикладі одного навчального закладу – жіночого училища ім. графа Дмитра Блудова зроблено спробу зробити своєрідний зріз культурної та освітньої політики Російської імперії на території Волині.

Не менш важливим та цікавим видається це дослідження у контексті локальної історії. Минуле Острога надзвичайно багате на різноманітні події та видатних політичних, культурних й освітніх діячів. З моменту появи тут у XVI ст. першої вищої слов'яно-греко-латинської школи, Острог заслужено можна назвати культурним та освітнім центром краю. Крім Острозької академії, тут існували єзуїтський колегіум, єшива, школи при церквах та костелах, гімназії, училища тощо. Серед цієї різноманітності навчальних закладів своє місце зайняло й жіноче училища графа Д. Блудова, що існувало тут майже 60 років. Результати діяльності училища і до сьогодні помітні в місті, хоча б у його архітектурі. До наших днів зберігся комплекс приміщень, розбудований

спеціально для потреб вихованок цього навчального закладу. Так само, велика кількість випускниць училища присвятили своє життя вихованню підростаючих поколінь і пам'ять про їх роботу до сих пір жива серед багатьох острожан. Таким чином освітній простір Острога, витворений тут ще у князівські часи, отримав своє гідне продовження і утвердження до наших днів.

Історія вивчення теми. Тема жіночого училища ім. графа Д. Блудова в Острозі досі залишається маловивченою як серед українських, так і серед іноземних дослідників. Найбільш повно інформація про училище представлена у двох працях старшого братчика та секретаря головного управління Кирило-Мефодіївського братства М. П. Бикова «Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности: материалы к истории Братства»¹ та «Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Высочеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865-1915 гг.: историческая записка»². У цих роботах автор наводить детальний опис діяльності братства та його установ, у тому числі й училища. Наявні там статистичні дані про кількість учениць, навчальні програми та керівництво є особливо цінними для нашого дослідження. Проте, потрібно враховувати час і місце написання цих робіт. Оцінка діяльності Братства, яку надає М. Биков потребує перегляду і уточнення.

Частково тема діяльності жіночого училища висвітлюється в працях присвячених графині Антоніні Блудовій та Кирило-Мефодіївському братству. Тут слід виділити наступні роботи: «Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское Острожское Братство: В память десятилетия со времени кончины основательницы» під редакцією І. Хрущева³, «Графиня Антоніна

1 Биков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности: материалы к истории Братства. 1865-1910. Санкт-Петербург, 1910. 245 с.

2 Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915. 429 с.

3 Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское Острожское Братство: В память десятилетия со времени кончины основательницы / Под. ред. И.П. Хрущева. Санкт-Петербург, 1903. 26 с.

Блудова і Остріг» авторства М. Бендюка⁴, роботи Я. Бондарчук «Острозьке Кирило-Мефодіївське братство»⁵, «Божий храм св. Федора Острозького» (у співавторстві з В. Бондарчуком), праці Л. Жуковської «Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування»⁶ та «Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.)»⁷ та праця О. Сажок «Бібліотечна діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства у 1865-1929 рр.»⁸.

Про діяльність жіночого училища гр. Д. Блудова знаходимо інформацію також в краєзнавчих дослідженнях М. Ковальського⁹, М. Манька¹⁰, А. Новосілецького¹¹ та Р. Шпізеля¹². Також до історії училища звертались окремі дослідники, вивчаючи освіту на Волині в ХІХ-ХХ ст. Так, Людмилою Єршовою в 2002 р. була захищена кандидатська дисертація на тему «Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття)». Також про училище згадують К. Кобченко у статті «Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина ХІХ – початок ХХ століття)»¹³ та О. Костюк в монографії «Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – початку ХХ ст.»¹⁴.

4 Бендюк М. Грифіння Антоніна Блудова та Остріг. Острог : НаУОА, 2013. 162 с.

5 Бондарчук Я. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2013. Вип. 6. С. 197-202.

6 Жуковська Л. Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризм в Острозі і на Волині* : науковий збірник. Острог, 2013. Вип. 3. С. 393-397.

7 Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.). *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. Вип. 4. С. 118-123.

8 Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства у 1865-1929 рр. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 33. С. 80-91.

9 Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси. Острог : Острозька академія, 2000. 288 с.; Його ж Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир : О. О. Євенок, 2019. 269 с.

10 Манько М. Дев'ятсотлітній Острог : історико-краєзнавчий нарис. Острог : ДІКЗО, 2000. 45 с.

11 Новосілецький А. Острог на Волині : науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку ХХ ст. Острог : Острозька академія, 1999. 160 с.; Його ж Розвиток освіти в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2004. Вип. 1. С. 56-57.

12 Шпізель Р. С. Медицинская деятельность острожского Кирилло-Мефодиевского братства (1865-1922 гг.). *Острог на порозі 900-річчя* : матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій (1990-1992 рр.). Острог, 1992. С. 108-114.

13 Кобченко К. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина ХІХ – початок ХХ століття). *Українські жінки у горнілі модернізації* / за ред. О. Кісь. Харків : КСД, 2017. С. 52 – 75.

14 Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – поч. ХХ ст. Навчальний посібник з історії педагогіки. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 244 с.

Як окремий предмет дослідження жіноче училище виступає лише в декількох статтях: «Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище і братська школа як осередок освіти на Волині» А. Новосілецького¹⁵, «Релігійне виховання у жіночих закладах Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Острозького жіночого училища графа Д. Блудова) Т. Яковшиної¹⁶.

Загалом позитивно оцінюючи попередній доробок дослідників, слід зазначити, що окремо діяльність жіночого училища ім. графа Д. Блудова досліджена фрагментарно і потребує подальшого вивчення.

Метою роботи є проаналізувати діяльність Острозького жіночого училища ім. графа Дмитра Блудова в контексті культурно-освітньої ситуації на Волині.

Для досягнення мети, поставили наступні **завдання**:

1. визначити умови розвитку культури та освіти на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.;
2. дослідити причини та процес виникнення і становлення в Острозі жіночого училища ім. гр. Д. Блудова;
3. простежити трансформації навчального закладу наприкінці XIX – у першій чверті XX ст.

Об'єктом дослідження є культурно-освітні процеси на Наддніпрянській Україні, а **предметом** – діяльність Острозького жіночого училища ім. графа Дмитра Блудова.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період існування училища з моменту його відкриття у 1865 р. і до закриття у 1923 р.

Географічні рамки охоплюють територію Волині, офіційно визначену в межах адміністративних одиниць, що існували тут у часи Російської імперії (Волинська губернія) та II Речі Посполитої (Волинське воєводство).

15 Новосілецький А. Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище і братська школа як осередок освіти на Волині. *Острозьке на порозі 900-річчя* : матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій 1996-1998 рр. Острозь, 2000. С. 102-110.

16 Яковишина Т. Релігійне виховання у жіночих закладах Волині в 2 пол. XIX – на поч. XX ст. (на прикладі Острозького жіночого училища графа Д. Блудова). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Психологія і педагогіка. Острозь, 2012. Вип. 21. С. 93-102.

Методологічну основу становлять загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Із загальнонаукових – методи порівняння, синтезу та аналізу, історичний та класифікації. Метод порівняння дав можливість розглянути розвиток училища у контексті культурно-освітніх процесів на Волині і виділити спільні та відмінні риси в організації навчання у різних освітніх закладах регіону. Було проаналізовано низку джерел та літератури, що дозволило виділити окремі складові елементи діяльності жіночого училища ім. графа Д. Блудова, а синтезування матеріалу дозволило встановити зв'язок між фактами, взятими з опрацьованих джерел та літератури. Історичний метод використовувався для пізнання предмету дослідження у хронологічній послідовності та встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Метод класифікації використовувався при роботі з документами з фонду Музею історії НаУОА і дозволив поділити наявні джерела на окремі групи за наступними критеріям: за хронологією, тематикою, походженням.

Для покращення наукового дослідження нами використовувались також спеціально-історичні методи: хронологічний, історико-порівняльний, періодизації. Хронологічний метод дозволив прослідкувати процес розвитку жіночого училища у чіткій послідовності. В свою чергу метод періодизації використовувався для виділення конкретних етапів існування навчального закладу, їх характерних рис. Для визначення ролі жіночого училища ім. графа Блудова, його відмінних та спільних рис у порівнянні з навчальними закладами Волині використовувався історико-порівняльний метод.

Джерельна база дослідження складається з кола писемних та зображувальних джерел, що в основному зберігаються у фондах Музею історії НаУОА та Державного історико-культурного заповідника м. Острога. Також джерела про діяльність Кирило-Мефодійського братства та жіночого училища графа Д. Блудова знаходимо в інших архівах, музеях і бібліотеках України та Росії. У Росії – у Державному архіві РФ в Москві. В Україні – у Державному архіві Житомирської області, Державному архіві Рівненської обласному.

До писемних джерел відносимо періодичне видання братства «Известия Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства», звіти братства, окремі публікації у «Волинських єпархіальних відомостях», нормативно-правові акти що стосуються діяльності училища, листування графині А. Блудової, офіційну кореспонденцію жіночого училища, приватне листування окремих працівників училища та членів братства (вчителя історії Д. Бичковського, директора о. В. Туркевича тощо). Відомості та звіти братства є основним джерелом до вивчення історії училища з моменту його заснування до початку ХХ ст. Польський період існування училища (1920-1923 рр.) представлений у документах фонду Музею історії НаУОА.

До зображувальних джерел належать фотографії (як оригінали, так і копії), що зберігаються у фондах Музею історії Національного університету «Острозька академія». Це фотографії приміщень училища, групові фотографії учениць та викладацького складу, випускні віньєтки, одиночні фото учениць та окремих викладачів. Загалом джерельна база характеризується репрезентативністю та вірогідністю і дозволяє вирішити головні дослідницькі завдання магістерської роботи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що було комплексно висвітлено весь період діяльності жіночого училища ім. графа Д. Блудова в Острозі. До цього часу подібних наукових розвідок у вітчизняній науці не було. Також на основі опрацьованих джерел та літератури було складено максимально повні списки навчально-виховного та учнівського складу училища за весь час його існування. Всього – 1077 імен (див. додатки 4 та 10). Зроблено спробу відтворити діяльність училища після встановлення в Острозі польської влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний та систематизований матеріал можна використовувати для подальших наукових досліджень, що стосуються не тільки діяльності самого училища, а також історії Острога цього періоду, його мешканців; для написання узагальнюючих праць з історії української культури та освіти, історії Волині; для підготовки навчальних та екскурсійних матеріалів.

Апробація отриманих результатів наукового дослідження:

- стаття «Писемні джерела з історії Острозького Кирило-Мефодіївського братства в фондах Музею історії Національного університету „Острозька академія”»¹⁷;
- виступ на XXVI науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» на тему «Фотографії як джерело до вивчення історії жіночого училища графа Д. Блудова в Острозі (з фондів Музею НаУОА)».

Структура роботи підпорядкована меті та поставленим завданням. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

¹⁷ Верховецька А. Писемні джерела з історії Острозького Кирило-Мефодіївського братства в фондах Музею історії Національного університету «Острозька академія». *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2021. Вип. 13. С. 77-113.

РОЗДІЛ 1.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СИТУАЦІЯ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Наприкінці XVIII ст. зусиллями Пруссії, Австрії та Росії з політичної карти Європи зникає така держава, як Річ Посполита. Натомість ці країни значно збільшують свої території. Внаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. Російська імперія приєднує частину Білорусі, Київське, Брацлавське, Подільське воєводства та Східну Волинь (у тому числі й місто Острог). Литва, Курляндія, Західна Білорусь та Західна Волинь опиняються під владою російського царя у 1795 р., коли відбувся третій, останній поділ Речі Посполитої.

На приєднаних до Російської імперії українських землях були утворені Київська, Подільська та Волинська губернії, об'єднані у Південно-Західний край на чолі з Київським генерал-губернатором. Волинська губернія, як окрема територіально-адміністративна одиниця, була створена за наказом Павла I від 29 серпня 1797 р. Центром губернії став Новоград-Волинський, а з 1804 р. – Житомир¹⁸. Крім губернського, на Волині налічувалось ще 12 міст, що і стали основними осередками розвитку освіти і культури у краї (див. додаток 1). На території загальною площею 71 736 км² станом на 1811 р. проживало 1 212 000 населення. Протягом наступного століття кількість мешканців губернії зросла у понад 2 рази і у 1911 р. складала 3 815 678 чоловік¹⁹. За національним складом Волинь являла собою строкату суміш з українців, росіян, поляків, євреїв, чехів та німців. Хоча українці складали більшість населення (за переписом 1897 р. – близько 70%²⁰), їх залучення в культурно-освітні процеси у регіоні було на низькому рівні.

18 Ісаєвич Я.Д. Волинь. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2003. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Volyn> (дата звернення: 21.08.2021)

19 Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 42.

20 Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. / Редкол. О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій, М. Д. Півницький та ін. Львів, 1988. С. 34.

Протягом всього XIX ст. у Російській імперії поступово формується більш-менш чітка система навчальних закладів, від початкової до вищої освіти. Слід звернути увагу на те, що відкриття більшості шкіл, гімназій, училищ припадає на останню чверть XIX – на початок XX ст. Однокласні приходські училища склали найнижчу ланку початкової освіти. Далі діти могли продовжувати навчання у міських двокласних або чотирикласних училищах. Здобуття повної початкової освіти вважалось завершеним після закінчення вищого початкового училища. Отримати середню освіту можна було у чоловічих та жіночих гімназіях, які відкривались тільки у містах. Атестат зрілості, що його отримували випускники класичних гімназій, відкривав шлях до вищої університетської освіти²¹. Хоча довгий час привілей називатись студентом мали лише чоловіки. Окремою складовою системи навчальних закладів були єпархіальні школи, семінарії, духовні училища, які виховували майбутніх священників та їхніх дружин, якщо йдеться про подібні заклади для жінок.

Культурно-освітнє середовище на Волині формувалось під впливом багатьох факторів, але його основні характерні риси залежали в першу чергу від волі (або її відсутності) урядовців у Санкт-Петербурзі.

Кінець XVIII - початок XIX ст. характеризувався збереженням польського впливу в регіоні. Включення Правобережної України до Російської імперії майже не вплинуло на місцеве польське населення. Хоч і позбавлені своєї держави, польські феодала та шляхта, дарма що склали близько 5% від усього населення краю²², не втратили провідних політичних та культурних позицій на Київщині, Поділлі та Волині. У цей час навіть у Києві мовою спілкування серед інтелігенції була польська. Зберегла свій вплив на освіту і Римо-католицька церква. Єдине, чого на початках торкнулись зміни, так це уніатських та парафіяльних шкіл з українською мовою навчання – їх було зачинено²³.

21 Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 42..

22 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ, 2019. С. 40.

23 Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст. Навчальний посібник з історії педагогіки. Острогоз : Вид-во НаУОА, 2009. С. 20.

У цей же час відбувається становлення державних інституцій, відповідальних за питання освіти в імперії. У 1802 р. маніфестом Олександра І засновується Міністерство народної освіти. У 1817-1824 рр. функціонувало як Міністерство духовних справ та народної освіти²⁴. Для забезпечення належної роботи на місцях, губернії були об'єднані у шкільні округи.

В період до 1831 р. Волинська, Київська та Подільська губернії входили до складу Віленського шкільного округу на чолі з польським князем Адамом Чарторийським²⁵. Призначення на цю посаду прихильника відродження Польщі, майбутнього учасника листопадового повстання, тільки закріпило позиції поляків на Волині на наступні декілька десятків років. Результатом діяльності князя А. Чарторийського на посаді очільника округу було збереження і навіть розвиток польського шкільництва. У більшості навчальних закладів, починаючи від початкових шкіл і закінчуючи Кременецьким ліцеєм навчання велось польською мовою, а більшість викладачів та учнів складали поляки²⁶.

Зміна урядового курсу щодо західноукраїнських земель відбувається наприкінці 1820-х – на початку 1830-х рр. Цьому сприяли стабілізація зовнішньополітичного становища Російської імперії, прихід до влади Миколи І та листопадове повстання 1830-1831 рр. В цей час царська влада нарешті звертає увагу на відібрані у Польщі землі, і в тому числі на Волинь, й стає свідком наступної картини: російські урядовці, російська мова, православна церква не мають тут жодного впливу. Таке усвідомлення кладе початок русифікації Правобережної України в цілому та Волині зокрема. Як влучно зазначив острозький історик та краєзнавець Антон Новосілецький, описуючи цей період, «...народ потрапив «із вогню та в полум'я'», з ополячення до русифікації²⁷».

Необхідність кардинальної зміни політичного курсу чудово розумів тогочасний міністр освіти, а з 1833 р. – міністр внутрішніх справ, граф Дмитро

24 Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. С. 303.

25 Там само. С. 233.

26 Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти ... С. 31.

27 Новосілецький А. Острог на Волині : науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку ХХ ст. Острог : Острозька академія, 1999. С. 86.

Блудов. За його переконанням ефективний захист «російської народності» Волині, або ж іншими словами русифікація краю, могла відбуватись (і власне відбувалася) двома основними шляхами: через формальну освіту у школах, гімназіях, училищах тощо, і через проповіді священників²⁸, через ту причину, що більшість населення Волині саме з церкви виносила свої основні уявлення про світ. Особлива роль у цьому відводилась жіночій освіті. Потрібно було переконати населення, закарбувати в їхній свідомості тезу, що вони і предки їх «росіяни», що земля на якій вони живуть теж «російська», і «нічого українського або польського тут ніколи не було». Найкраще з цим завданням, на думку графа, могли б впоратись жінки – майбутні дружини, матері, виховательки, які природньо мали найсильніший вплив на дітей та молоде покоління²⁹. Ідея графа Д. Блудова залучити жінок до русифікації українських земель була втілена майже через 40 років, вже після його смерті. Його донька графиня Антоніна Блудова, виконуючи останню волю свого батька, відкриє в Острозі братство та одне з перших на Волині жіночих училищ. Про роль та місце жіночого училища графа Д. Блудова в освітянській та культурній долі краю мова піде у наступних розділах роботи.

Останньою краплею, що змусила Санкт-Петербург вжити серйозних заходів у сфері освіти та культури, стало польське повстання 1830-1831 рр. Губернії Південно-Західного краю були вилучені з Віленського шкільного округу та приєднанні до Харківського. У 1832 р. Київська, Подільська, Волинська та Чернігівська губернії були об'єднані в окремий Київський шкільний округ³⁰. Разом з цим було закрито 245 початкових та середніх польських навчальних закладів³¹, включно з Кременецьким ліцеєм, ліквідовано католицькі та уніатські монастирі. Всю іронію історії гарно видно на прикладі капуцинського монастиря

28 Новосілецький А. Острог на Волині : науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку XX ст. Острог : Острозька академія, 1999. С. 89.

29 Там само. С. 89.

30 Єршова Л. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2002. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2002/02elmkps.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 09.11.2020).

31 Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. С. 320.

в Острозі. Заснований тут у середині XVIII ст. з метою поширення католицизму серед населення, був ліквідований у 1831 р. Пізніше у приміщеннях цього монастиря постане, вже згадуване нами, училище графа Д. Блудова.

Новий дух російської освіти визначив, призначений у 1833 р. на посаду очільника Міністерства народної освіти, граф Сергій Уваров. У своїй доповіді до імператора Миколи I він зазначав, що Росія не може існувати без православної віри, абсолютної влади російського монарха та єдиної (тобто російської) народності. Тріада «православ'я, самодержавство, народність» стала офіційною політичною доктриною, яка визначала в тому числі й роботу Міністерства освіти аж до кінця існування Російської імперії³².

Втілення у життя цієї доктрини позначилось на всіх аспектах навчання: від створення і утвердження навчальних програм, до написання підручників, регламентації поведінки вчителів та учнів і, навіть, відкриття навчальних закладів. Навчальні матеріали підлягали суворій цензурі. Не менш суворому спостереженню і контролю піддавались викладачі та учні. Так, директори гімназій повинні були надсилати до куратора шкільної округи таємні звіти про кожного зі своїх вихованців³³. Польська мова була вилучена з навчальної програми, а саме навчання відтоді проводилось виключно російською³⁴.

З закриттям католицьких закладів освіти стало помітним значне відставання Волинської губернії в тому, що стосується кількості навчальних закладів та чисельності писемного населення. Олена Прищепя у своїй роботі наводить статистичні дані щодо кількості шкіл та училищ у Київській, Волинській та Подільській губерніях. З цих даних бачимо, що Волинь займає провідні позиції, як за кількістю шкіл та училищ, так і за чисельністю учнів: станом на 1818 р. у Волинській губернії працювало 66 римо-католицьких парафіяльних шкіл, де вчилось 1254 учні, у Подільській та Київській губерніях цей показник складав 43

32 Там само. С. 244-245.

33 Там само. С. 306.

34 Там само. С. 320.

школи/701 учень та 18 шкіл/429 учнів відповідно³⁵; у 1817 р. на Волині діяло 9 гімназій та повітових училищ, тоді як на Київщині та Поділлі їх налічувалось у два рази менше³⁶; випереджала Волинь і за кількістю приватних пансіонів, яких у губернії в першій половині XIX ст. налічувалось 25³⁷. Слід звернути увагу на те, що більшість навчальних закладів краю утримувалась римо-католицькою церквою, зокрема серед 8 повітових шкіл, 6 утримувались католицькими чернечими орденами піарів, василіан, кармелітів³⁸. Серед власників приватних пансіонів переважала польська шляхта.

Ситуація змінюється у 1850-1860-х рр. На місці закритих польських та католицьких навчальних закладів Волині російська влада не поспішає відкривати нові, хоча б російські, школи та гімназії. Так, станом на 1850 р. у Волинській губернії працювало лише 76 початкових шкіл, у яких навчалось 3 558 учнів. Це було у два рази менше ніж в інших губерніях Київського шкільного округу: у Київській – 142 школи, у Подільській – 143, у Чернігівській – 173³⁹. Негативно на культурно-освітню ситуацію на Волині впливала також відсутність тут вищого навчального закладу. У наступні десятиліття відсталість губернії зберігається.

У першій половині 1860-х рр. збігаються у часі дві важливі події, що мали вирішальну роль у формуванні культурно-освітнього середовища на Волині протягом наступних півстоліття. Поразка Січневого повстання призвела до остаточної втрати Королівством Польським залишків автономії. Будь-які прояви культурної окремішності жорстоко обмежувались, особливо в тому, що стосувалось освіти. Ті школи, що ще зберегли на той час польську мову навчання або закривались, або змушені були проводити заняття російською⁴⁰. Одночасно з цим відбувається масштабне реформування системи освіти, ініційоване

35 Прищеп О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст. Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 513.

36 Там само. С. 515.

37 Там само. С. 521-523.

38 Там само. С. 515.

39 Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. С. 333.

40 Прищеп О. П. Міста Волині ... С. 219.

Олександром П. Царська влада взялась за організацію початкової освіти – системи народних шкіл, що були б доступні різним верствам населення як в селі, так і в місті.

Початковій освіті, разом з православними церквами, що почали масово відкриватись на Правобережжі, відводилась ключова роль у поширенні великодержавної російської культури⁴¹. Примітним є факт, що положення про народні училища 1864 р. не набуло поширення у Південно-Західному краї. Для Київської, Подільської та Волинської губерній розроблялись особливі правила, затверджені царським указом 26 травня 1869 р. Згідно з цими правилами російська затверджувалась як мова викладання, а згадки про навчання «місцевими діалектами» усувались. Ще до завершення та оприлюднення спеціального положення, з державної скарбниці було виділено 10 тисяч рублів для облаштування у краї нових початкових шкіл, перш за все в тих містах, містечках та селах, де ще не було навчальних закладів⁴².

Негативно на розвиток шкільництва в регіоні впливала відсутність тут земств. Земська реформа 1864 р. не зачепила Правобережну Україну. Органи місцевого самоврядування, одним з основних завдань яких була власне опіка над народною освітою, остаточно були запроваджені у Волинській губернії тільки в 1911 році⁴³.

У другій половині XIX ст. Волинь поступово покривається мережею державних та приватних навчальних закладів. За відсутності земств, школи, гімназії та училища переважно перебували у підпорядкуванні Міністерства народної освіти. Окреме місце займали освітні установи духовного відомства.

Початкову освіту можна було отримати у приходських школах, міських дво- та чотирикласних училищах. Однокласні приходські школи, що давали базові знання з читання та письма, Закону Божого, не набули значного поширення у

41 Прищеп О. П. «Місця зустрічі»... С. 274

42 Прищеп О. П. «Місця зустрічі»... С. 274-275

43 Чехович В.А. Земська реформа 1864. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во Наук. думка, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemska_reforma_1864 (дата звернення: 07.09.2021)

Волинській губернії. Станом на 1911 р. у волинських містах працювало тільки 10 таких шкіл, коли в Київській та Подільській губерніях – 88 і 26 відповідно⁴⁴.

Більш популярними серед населення виявились міські двокласні училища з окремими відділеннями для чоловіків та жінок й підготовчими класами. Правила роботи училищ були затвердженні статутом від 26 травня 1869 року: функціонували вони тільки на території Південно-Західного краю, де не було земств. Крім предметів, що викладались в приходських школах, тут додавались географія та природознавство. На кінець XIX ст. на Волині працювало 10 двокласних міських шкіл. Їхня кількість значно зростає на початку наступного століття. Станом на 1911 р. в розпорядженні волинської молоді було вже 28 таких навчальних закладів⁴⁵.

Кому не вистачало грошей або місць у двокласних училищах могли спробувати свою вдачу, отримавши початкову освіту у міських чотирикласних школах. Функціонували вони за положенням від 1872 р. і дозволяли продовжити освіту тим, кому вже пощастило закінчити нижні початкові школи. Потрапити до такого училища для волинян дійсно було вдачею. На початку XX ст. у Волинській губернії чотирикласні міські училища були лише у трьох містах – Житомирі, Рівному та Корці, де навчалось близько 300 учнів⁴⁶. Останньою ланкою в системі початкового шкільництва Російської імперії були вищі початкові школи.

Всього в Російській імперії існувало понад сорок різноманітних видів початкових загальноосвітніх шкіл. Це було спричинено тим, що так званні народні школи або училища (тобто початкові загальноосвітні навчальні заклади) дозволялось створювати як і державним, так і громадським установам, різним відомствам, приватним особам. Попри таку строкатість, навчання у таких школах мало певні спільні риси. Всюди учням давали базові знання з граматики та арифметики, Закону Божого, чистописання. Навчання велось виключно

44 Прищеп О. П. Міста Волині... С. 214.

45 Там само. С. 215.

46 Там само. С. 216.

російською мовою. Початкова освіта стала чи не найбільш ефективним засобом русифікації українського населення. Як писав Іван Огієнко, «русифікація через школу, через суд та церкву широкою рікою текла до життя українського»⁴⁷.

У досліджуваній нами період спостерігається значне відставання Волині за кількістю та якістю навчальних закладів. Відповідно це позначилось і на загальному рівні освіченості мешканців цього краю. Серед всіх українських губерній – Волинська посідала останнє місце за кількістю письменних. За переписом 1897 р. лише 9,4 % українського населення вміли читати і писати. В цей час на Київщині і Поділлі ця цифра складала 11,8% та 10,7% відповідно. Якщо ж порівнювати з тими губерніями, де активно діяли земські школи, бачимо ще більшу цифру. Так, найнижчий рівень писемності був у Харківській губернії (13,5%), а найвищий у Чернігівській (16,4%)⁴⁸.

За відсутності у Волинській губернії вищих навчальних закладів, головна роль у розвитку освіти в регіоні відводилась середнім навчальним закладам – класичним та реальним, жіночим та чоловічим гімназіям. Гімназійної освіти було достатньо, щоб обіймати окремі службові посади. Міністр освіти граф Дмитро Толстой (обіймав цю посаду в 1866-1880 рр.) ввів певні нововведення, за якими тільки випускники класичних гімназій мали право продовжувати своє навчання в університеті. У 1871 р. імператором було затверджено положення про гімназії, за яким там вводився додатковий восьмий клас. По закінченню восьмого класу учні отримували «атестат зрілості», який і став перепусткою до університетських аудиторій⁴⁹.

Перші дві чоловічі гімназії з'являються на Волині ще у першій половині XIX ст. – в Житомирі та Луцьку. Остання була перенесена в Клевань, а з 1839 р. розмістилась у Рівному. Довгий час це були єдині навчальні заклади такого рівня на всю Волинську губернію. На базі дворянського училища в Острозі в 1868 р. постає чоловіча чотирикласна прогімназія. У 1898 р. цей навчальний заклад

47 Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Фірма Довіра, 1992. С. 123.

48 Сірополько С. Історія освіти ... С. 350.

49 Там само. С. 306.

перетворюється на 8-класну гімназію. Острозька гімназія відіграла важливу роль у культурному та освітньому житті краю. Серед її випускників були Іван Огієнко, Дмитро Мануїльській, Оникій Малиновській. Був учнем прогімназії майбутній сходовознавець, історик, письменник і перекладач Агатангел Кримський⁵⁰.

Загалом кількість гімназій у губернії зростала доволі повільно. Майже до кінця XIX століття середню освіту хлопці могли отримати лише в чотирьох гімназіях: дві в Житомирі, одна в Рівному і в Острозі. До порівняння, у той самий час в Київській губернії діяло 12 таких навчальних закладів. У 1895 р. відкривається гімназія у Луцьку, а в перше десятиліття XX ст. чоловічі гімназії вже можна знайти в Дубно та Ковелі. Якщо за двадцять років кількість гімназій у Волинській губернії збільшилась на 3, то на Київщині цей показник зріс в майже 4 рази (на початок XX ст. там працювало 45 чоловічих гімназій)⁵¹.

Промисловий переворот, що його переживала Російська імперія, вимагав відповідних кадрів – фахівців у техніці та торгівлі. Класична освіта з більш гуманітарним спрямуванням готувала до університету, а не до роботи на заводах, залізниці чи у торгівлі. Для цього потрібні були спеціалізовані гімназії та училища. На противагу класичним гімназіям, за статутом від 1894 р. створювались реальні гімназії та прогімназії. Вони давали вже більш практичні знання з математики, природознавства, хімії, фізики, основ механіки. Також учні вивчали основи комерції, та не класичні латинську та грецьку мови, а німецьку й французьку, більш придатну для міжнародного спілкування. Реальні гімназії не давали права вступу в університет, натомість готували до вищих технічних шкіл.

Як ми вже показували вище Волинь «пасла задніх» в тому, що стосувалось кількості та різноманітності навчальних закладів. Не стала виключенням й середня освіта. Рівненська чоловіча гімназія у 1864 р. була реорганізована у реальну, за положенням від 1872 р. стала реальним училищем⁵², до слова, єдиним

50 Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси про освітян XX ст. / уряд. М. Б. Близняк. Житомир : О. Євенок, 2019. С. 12-14.

51 Прищепя О. П. Міста Волині... С. 224-225.

52 Там само. С. 226.

у всій Волинській губернії. Очевидним є те, що існуючої кількості гімназій (6 класичних і 1 реальна) було недостатньо, щоб задовольнити освітні потреби губернії з населенням більше як в 3 млн. В додачу до цього, наявність в місті лише одного виду навчального закладу значно обмежувала можливості молоді, адже вони не мали змоги обирати навчальний заклад за своїми вподобаннями та розумовими здібностями. Так про цей час у своїх спогадах згадує майбутній письменник Володимир Короленко, який змушений був у дитинстві переїхати з Житомира до Рівного. Відповідно свою освіту він продовжив вже у Рівненській реальній гімназії: «тільки в Рівному, з розмов старших я зрозумів, що дорога в університет мені закрита, і що віднині математика повинна стати для мене основним предметом навчання»⁵³.

Зростання чисельності міського населення, розвиток промисловості та торгівлі актуалізували питання отримання професійної освіти. Найлегшим способом було відкриття окремих трудових та ремісничих класів при вже існуючих школах. Однак відсутність достатнього фінансування з боку влади відклала цей процес аж до початку ХХ ст⁵⁴.

Найбільшу зацікавленість у розвитку технічної та комерційної освіти проявили єврейські громади. Євреї волинських міст, більшість яких займалась ремеслами та торгівлею, як ніхто інший розуміли необхідність створення комерційних та ремісничих училищ, щоб забезпечити безбідне майбутнє для своїх дітей. Наприклад, у 1832-1884 рр. в Житомирі функціонувало ремісниче училище, яке готувало майбутніх столярів, ковалів, токарів. Більшість учнів тут були євреї⁵⁵. Перша і єдина нижня реміснича школа у Волинській губернії відкривається лише у 1911 р. у Житомирі. Закінчивши чотири класи, учні отримували звання підмайстра.

Однієї школи та декількох ремісничих класів при міських та єврейських початкових училищах було недостатньо, щоб підготувати фахівців для

53 Короленко В. Г. История моего современника. Ленинград: Художественная литература, 1976. С. 142.

54 Прищепя О. П. Міста Волині... С. 221.

55 Прищепя О. П. Міста Волині... С. 221.

майстерень, фабрик, залізниць. Це добре розуміла місцева влада, яка в силу своїх можливостей та фінансів намагалась сприяти розвитку професійної освіти в регіоні. Так, Рівненська міська дума у 1914 р. прийняла рішення про відкриття у місті окремої ремісничої школи⁵⁶.

Поряд з технічною освітою, нагальним питанням залишалась організація комерційних навчальних закладів. Такі школи та училища створювались з ініціативи та за кошти місцевого самоврядування, окремих громад або навіть окремих осіб. На початку ХХ ст. у Волинській губернії існувало всього два комерційних училища – у Кременці та Житомирі. Училище у Кременці було засноване у 1904 р. зусиллями місцевих купців та окремими високопосадовцями з імперської столиці. Житомирське комерційне училище було відкрито у 1907 р. зусиллями Н. Ремезової. Училище надавало середню загальну та спеціалізовану комерційну освіту, а його вихованцями були переважно діти з єврейських родин. Як наголошувала сама засновниця цього закладу, що серед християнського населення комерційна освіта ще не набула такої популярності. Спроба відкрити третє комерційне училище в Рівному затяглась на 10 років. Врешті-решт училище було відкрито лише в 1917 р.⁵⁷

Окремою складовою освітньої системи краю були духовні навчальні заклади, що підпорядковувались Волинській православної єпархії. Перш за все йдеться про Волинську духовну семінарію, що працювала спочатку в Кременці, а з 1902 р. була перевезена до Житомира. Крім семінарії у церковному відомстві знаходились чоловічі та жіночі духовні училища. На початок ХХ ст. на Волині функціонувало 6 таких училищ, 4 з яких знаходились у Житомирі та Кременці. Русифікаторська політика не оминула і лави духовних навчальних закладів губернії, де учнями були переважно вихідці з українських селянських родин⁵⁸.

На окрему увагу заслуговує розвиток на Волині жіночої освіти. У першій половині ХІХ ст. навчальні заклади для дівчат організовувались за становим

56 Там само. С. 222.

57 Там само. С. 222-223.

58 Там само. С. 232.

принципом. В інститутах шляхетних дівчат або у пансіонах освіту отримували переважно представниці дворянських родин. Навчання мало доволі обмежений характер і обмежувалось переважно «салонними науками» (музикою, танцями, рукоділлям). Також вихованки гарно володіли іноземними мовами, проте майже не вивчали точні та природничі науки. Перші інститути шляхетних дівчат виникають в Україні на початку ХІХ ст. у Харкові, Полтаві, Одесі та Києві⁵⁹. На Волині перші пансіони виникають у Житомирі – пансіон Елеонори Жданко та Любові Соколової. Як в інститутах, так і в пансіонах, дівчата перебували під неустанним контролем з боку своїх батьків, викладачів, опікунок та навіть міської жандармерії⁶⁰.

Зміни в організації жіночої освіти відбуваються у середині ХІХ ст. На тлі ліберальних реформ та суспільних змін відбувається переосмислення ролі жінки у суспільстві. Відповідно, змінюється ставлення і до жіночої освіти, її змісту та форм. Хоча на жінок, як і раніше, дивились переважно як на майбутніх дружин та матерів, все ж прийшло розуміння необхідності відкритої та всестанової освіти. З кінця ХVІІІ – до середини ХІХ ст. організацією навчальних закладів для жінок опікувалось відомство установ імператриці Марії (ВУІМ) (існувало з 1796 по 1917 рр.). Училища, а пізніше – гімназії, організовані цим відомством отримали назву маріїнських. Згодом відкриттям середніх жіночих навчальних закладів займались також Міністерство народної освіти (МНО) та Синод Російської православної церкви.

Маріїнські гімназії мали значно більше можливостей та привілеїв, що зумовило їхню популярність. Навчатись у таких гімназіях могли представниці різних станів та віросповідань. До початку ХХ ст. серед учениць все більший відсоток складають представниці міських станів, а крім православних дівчат, навчались також й іудейки⁶¹. Більше свободи мали гімназії і в тому, що

59 Кобченко К. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина ХІХ – початок ХХ століття). *Українські жінки у горнілі модернізації* / за ред. О. Кісь. Харків : КСД, 2017. С. 54.

60 Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти ... С. 146-147.

61 Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (друга половина ХІХ століття). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 294.

стосувалось укладання навчальних програм та управління навчальним закладом. Існували особливості й у фінансуванні. Так, гімназії крім державних дотацій та приватних пожертв, отримували фінансову допомогу від ВУІМ. Після закінчення семирічного курсу навчання, вихованки маріїнських гімназій отримували атестат зрілості та свідоцтво про звання домашньої учительки⁶². У Волинській губернії функціонувала лише одна така гімназія – заснована у 1866 р. у Житомирі.

Поряд з відомством імператриці Марії, розбудовою навчальних закладів займалось і Міністерство народної освіти. У 1870 р. ним було прийнято положення про організацію жіночих гімназій та прогімназій. Міністерські гімназії були всестанові та відкриті для учениць різних віросповідань⁶³. Навчання там тривало 7 або 8 років (восьмий додатковий клас давав право вчителювання). Серед навчальних предметів були Закон Божий, чистопописання, російська та французька мови, історія, географія, арифметика, основи природознавства. Обмеженим було викладання точних та природничих наук. Зовсім не викладалась латина⁶⁴. Перша така гімназія у Волинській губернії була відкрита лише у 1900 р. у м. Рівне⁶⁵.

Поряд з державними гімназіями, важливу роль у розвитку жіночої освіти на Волині відігравали приватні школи, пансіони та училища. Організація там навчання у більшій мірі залежала від організаційних здібностей, мотивів та фінансових можливостей засновників та керівництва. Існували приватні школи, що мали яскраво виражене національне або релігійне спрямування (наприклад, єврейські жіночі училища, школи в німецьких колоніях). Проте переважна більшість навчальних закладів, дарма, що були приватними, підлягали суворому контролю та цензурі зі сторони МНО⁶⁶. Одне з перших приватних жіночих училищ на Волині відкривається у 1865 р. у м. Острозі графинєю Антоніною

62 Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій... С. 291-292.

63 Єршова Л. Розвиток жіночої освіти ... (дата звернення: 25.09.2021).

64 Сірополко С. Історія освіти... С. 218-319.

65 Прищепя О. До історії спорудження рівненської жіночої гімназії (початок ХХ ст.). *Архітектурна спадщина Волині*. Випуск 3. Рівне, 2012. С. 207.

66 Єршова Л. Розвиток жіночої освіти ... (дата звернення: 25.09.2021).

Блудовою. Активно кількість жіночих шкіл починає зростати лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Тоді були відкриті приватні школи в Острозі (гімназія Марії Рекало, школа Олександри Янкевич⁶⁷) та Житомирі (приватні гімназії Н. Покрамович і Н. Овсяннікової⁶⁸).

Окремою складовою системи жіночих середніх навчальних закладів були єпархіальні училища. Положення про їхню діяльність було затверджено Синодом у 1868 р. Навчання тут тривало сім років і було подібне до гімназійного, але мало свою специфіку – закритість, становість та релігійність. У єпархіальних училищах виховувались дівчата тільки православного віросповідання, які в майбутньому, продовжуючи сімейні традиції, нерідко виходили заміж за священників⁶⁹.

В той же час відбувається становлення професійної жіночої освіти. Крім традиційної викладацької діяльності, до якої готували гімназії, дівчата могли реалізувати себе у медицині та комерції. Приватне комерційне училище Н. Ремезової у Житомирі було відкрито для представників обох статей. Здобути фах акушерки волинянки могли у школі фельдшерів-акушерок, що також знаходилось у губернському центрі⁷⁰.

Всього на початку XX ст. у Волинській губернії діяло 12 жіночих гімназій, як приватних так і державних, декілька десятків початкових училищ. Як і решта навчальних закладів губернії, жіночі школи Волині стали осередками русифікації місцевого населення.

З другої половини XIX ст. значно активізуються намагання царської влади асимілювати, приєднанні в попередні десятиліття, землі. Політика русифікації, що її «трьома китами» були православ'я, самодержавство та російська народність, зачепила не тільки польське та українське населення Волині. Цей край впродовж століть був домівкою для людей різних національностей та

67 Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси про освітян XX ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир : О. Євенок, 2019. С. 15-16.

68 Прищепя О. П. Міста Волині... С. 231.

69 Кобченко К. Освіта жінок як форма емансипації... С. 54.

70 Єршова Л. Розвиток жіночої освіти ... (дата звернення: 25.09.2021).

релігій. Разом з поляками та українцями, тут уживались євреї, німці, чехи, татари. Зі встановленням тут царської влади, більшість з них втратили можливість організувати навчання для своїх дітей рідною мовою, дотримуючись своїх традицій та цінностей.

Серед різношерстого населення Волинської губернії, лише чисельній єврейській громаді вдалось зберегти традиційну для них систему навчальних закладів. Найбільш поширеними були хедер (релігійна початкова школа) та талмуд-тора (школа для єврейських хлопчиків з малозабезпечених сімей, яка готувала до вступу у єшиву). Також, як вже показували вище, існували окремі комерційні училища, засновані місцевими євреями. Більшість єврейських шкіл утримувались громадою, що дозволяло отримувати освіту дітям як з заможних, так і з бідних сімей. Це підтверджують і статистичні дані. Рівень освіченості єврейського населення був у рази вищий, ніж, наприклад, серед українців. Так більше 32% євреїв краю вміли читати і писати, тоді як тільки 9% українців могли похвалитись такими навичками⁷¹.

Спробувала відстояти своє шкільництво й інша національна меншина Волині – чехи, що склали менше 1% всього населення губернії⁷². У 1887 р. Острозі відбувся з'їзд учителів чеських шкіл, метою якого було поліпшити стан чеського шкільництва і тим самим протистояти русифікаторській політиці. З документів відомо, що певний час при вчительській семінарії в Острозі діяли спеціальні курси для чеських вчителів, слухачами яких було 27 осіб⁷³.

Провідну роль в освітньому та культурному житті Волинської губернії відігравало її головне місто Житомир. Саме тут зосередилась найбільша кількість навчальних закладів та інших освітніх та культурних установ. Разом з губернським центром, важливими освітніми осередками Волині були міста

71 Прищепя О. П. Міста Волині... С. 220.

72 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1899-1905. Т. 8. Вольнская губерния. С. 86.

73 Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси про освітян... С. 16.

Острог, Рівне, Кременець та Ковель. З кінця XIX ст. завдяки розбудові залізниць, значно активізується культурне життя також в Луцьку та Здолбунові⁷⁴.

Виникнення й поширення освітніх закладів неминуче призводило до покращення культурної ситуації у губернії. Навчальні заклади не тільки навчали й виховували своїх безпосередніх учнів та учениць, а також активно взаємодіяли з місцевим населенням, ставали осередком культурного життя міст. На базі шкіл та гімназій нерідко організовувались різноманітні культурні заходи: музичні вечори, театральні вистави, літературні зустрічі, відзначення державних свят та річниць. Так, у Рівненській чоловічій гімназії проводились позаурочні читання російської класичної літератури та благодійні вечори для збору коштів бідним учням⁷⁵.

Разом з навчальнимикладами на Волині починають виникати бібліотеки, музеї, театри тощо. Перша публічна російська бібліотека відкривається у Житомирі у 1866 р. Всього, на початок XX ст. у губернії нараховувалось 47 бібліотек та читальних залів, організованих переважно зусиллями місцевої інтелігенції⁷⁶. Одночасно розвивається театральне та музичне мистецтво. З'являється та швидко поширюється кінематограф.

На другу половину XIX ст. припадає поява у краї музейних закладів. Перший музей губернії традиційно з'являється у Житомирі у 1865 р. З 1880-х рр. до збереження історичних пам'яток активно долучаються православні братства. Так, Кирило-Мефодіївське братство в Острозі займалось відновлення Богоявленського собору на Замковій горі. Свято-Володимирське братство у Володимирі-Волинському та Хрестовоздвиженське братство в Луцьку організували перші громадські давньосховища⁷⁷. У 1909 р. зусиллями місцевої інтелігенції в Острозі повстало братство ім. князів Острозьких. Зусиллями братчиків було проведено реставрацію Вежі Мурованої, зібрано колекції

74 Прищепя О. П. Міста Волині... С. 222-223, 237.

75 Прищепя О. Заклади освіти в культурному житті міст Волині XIX – початку XX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. Кременець, 2015. С. 169.

76 Прищепя О. Міста Волині... С. 235.

77 Там само. С.239-240.

іконопису, стародруків, документів та старожитностей, що склали основу краєзнавчого музею, відкритого у стінах замку в 1916 р.⁷⁸ У 1900-1917 рр. у Житомирі діяло Товариство дослідників Волині. Результатом роботи товариства стало відкриття Волинського центрального музею, бібліотеки та архіву, де зберігались значні матеріали з історії, географії, геології та ботаніки Волині⁷⁹.

Важливою складовою культурного розвитку регіону було видання газет. Так, у Житомирі виходили «Волинські губернські відомості», «Волинські єпархіальні відомості», газета «Волинь» тощо⁸⁰.

Загалом, культурна ситуація на Волині багато в чому була подібною до освітньої. Розвиток культури багато в чому залежав від доброї волі місцевої інтелігенції та приватних ініціатив. Наявних театрів, музеїв, бібліотек явно не вистачало для всього населення губернії. Розміщені вони були нерівномірно і значна частина населення не мала доступу до культурних благ.

Як в освітній, так і в культурній сферах все підлягало жорсткому контролю та цензурі з боку царської влади. Політика русифікації обмежувала культурний розвиток українців, поляків, євреїв та представників інших національностей, що проживали на Волині. Культурне та релігійне різноманіття краю намагались звести до російської мови, літератури, традицій. Український культурний та освітній рух спробувало відстояти товариство «Просвіта», створене у Житомирі в 1907 р. Царський уряд вороже зустрів національно-просвітницьку діяльність товариства і вже в 1912 р. воно було заборонене⁸¹.

Докорінні зміни в культурному та освітньому житті Волині відбуваються під час Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Розбудова української держави була неможливою без українізації освіти. Школи переводились на українську мову викладання. У Житомирі відновила свою

78 Манько М. Братство імені князів Острозьких в Острозі. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 121-123.

79 Прищеп О. Міста Волині... С. 241.

80 Історія Волині з найдавніших часів до наших днів... С. 34.

81 Прищеп О. Міста Волині... С. 242.

діяльність «Просвіта». У квітні 1917 р. товариства постають також в Острозі та Кременці⁸².

Після поразки національно-визвольних змагань та внаслідок польсько-радянської війни 1919-1920 рр. на Волині закріплюється влада II Речі Посполитої. Остаточо ці території стають частиною Польської держави за умовами Ризького договору 1921 р. На основі цього договору, 4 лютого 1921 р було прийнято закон про утворення Волинського воєводства з центром у Луцьку.

Чергова зміна влади принесла з собою й інші підходи до організації освітнього та культурного життя краю. Якщо за століття до цього російські школи змінювали польські, то тепер все було навпаки: ліквідовувалась російська система шкільництва. У Варшаві добре розуміли необхідність впровадження у життя принципу «чия влада, того й освіта».

За переписом населення 1921 р. виявилось, що Волинське воєводство було одним з найвідсталіших у державі за рівнем освіченості: тільки близько 25% населення мали початкову освіту, переважна більшість яких проживала у містах⁸³. Для вирішення питань шкільництва на Волині, поляками ще в 1920 р. були створені тимчасові органи влади. За рішенням Міністерства релігійних конфесій та народної освіти від 3 травня 1922 р. тут створювався Волинській шкільний округ⁸⁴. Кураторіум (управління) округу знаходилось у Луцьку, а з жовтня 1922 р. у Рівному. Під його керівництвом опинилось понад 650 наявних на Волині шкіл з загальною кількістю учнів – 27 885 чоловік⁸⁵.

Перші рішення, що їх втілював в життя Кураторіум Волинського шкільного округу стосувались впровадження у шкільні програми таких предметів як польська мова, історія та географія. Також був виданий циркуляр, за яким

82 Манько М. Сторіччя Українського товариства «Просвіта» в Острозі. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/storichchya-ukrayinskogo-tovarystva-prosvita-v-ostrozi/> (дата звернення: 25.09.2021).

83 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія Історичні науки. Луцьк, 2011. № 10. С. 73.

84 Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 3 maja 1922 r. o utworzeniu okręgu szkolnego wołyńskiego. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19220340284/O/D19220284.pdf> (дата звернення: 03.10.2021)

85 Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині... С. 74.

вчителі, якщо хотіли залишитись на роботі, мусили до липня 1922 р. отримати польське громадянство⁸⁶. Через неможливість виконати це розпорядження багато освітян втратили свої посади. Їхні місця займали поляки, яких спеціально переселяли на Волинь. Як пише дослідник цього періоду Юрій Крамар, нові вчителі часто не могли порозумітись зі своїми учнями через незнання української чи російської. Також багато хто з них, навіть не мав фахової підготовки, що негативно позначилось на якості навчального процесу⁸⁷.

Попри окремі зміни, у перші роки встановлення на Волині польської влади, місцеві навчальні заклади мали змогу провадити навчання українською або російською мовами. Кардинальні зміни у системі шкільництва відбуваються з прийняттям 31 липня 1924 р. так званого закону Станіслава Грабського⁸⁸, тогочасного міністра освіти. Хоча формально закон давав можливість для розвитку національного шкільництва, його ж реалізація призвела до закриття навчальних закладів з українською та російською мовою викладання⁸⁹.

Висновки до розділу I

Вивчення культурно-освітньої ситуації на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволило нам прийти до наступних висновків:

- як російська, так і польська держави, в часи свого панування на Волині приділяли значну увагу розвитку освіти, як засобу русифікації або полонізації населення. Навчання в школах, училищах та гімназіях, відкритих царською владою, базувалось на впровадженні у життя доктрини про самодержавство, православ'я та народність. Навчальні заклади, відкриті владою II Речі Посполитої, ставили за мету виховання громадянина, лояльного і

⁸⁶ Там само. С. 74.

⁸⁷ Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині... С. 74-75.

⁸⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240790766/O/D19240766.pdf> (дата звернення: 03.10.2021)

⁸⁹ Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921-1926 роках. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 1997. №3. С. 44-46.

відданого польській державі. Організація національного шкільництва повністю лягла на плечі місцевих громад. Найкраще з цим впоралось єврейське населення краю;

- впродовж досліджуваного періоду, рівень освіти на Волині знаходиться на доволі низькому рівні. Це можна пояснити тим, що після ліквідації системи освіти Речі Посполитої, царська влада не змогла повністю замінити закриті польські школи, хоча б російськими. Наслідком стала недостатня кількість навчальних закладів, яка фізично не могла задовольнити потреби постійно зростаючого населення Волинської губернії. Наявні навчальні заклади не завжди давали високий рівень освіти. Велика частка шкіл перебувала під контролем церкви, де радше піклувались про моральні чесноти та дотримання догматів, ніж надання актуальних знань. Особливо від обмеженості та стереотипів потерпала жіноча освіта. Негативно на розвиток освіти впливала відсутність у губернії земств;

- найбільш активний розвиток шкільництва припадає на кінець XIX – початок XX ст. Саме в цей час, під впливом суспільних змін, завершення промислового перевороту виникає більшість гімназій, розвивається професійна та жіноча освіта;

- основними осередками освіти і культури стають міста. Найбільша кількість освітніх та культурних закладів розміщувалась у губернському центрі – Житомирі. Саме там відкриваються перші бібліотека та музей на Волині. Крім Житомира активним культурним та освітнім життям могли похвалитись Луцьк, Рівне, Острог, Кам'янець.

РОЗДІЛ 2.

ЗАСНУВАННЯ І РОЗВИТОК УЧИЛИЩА (1865-1891 рр.)

У 1865 р. зусиллями графині Антоніни Блудової в Острозі починає свою діяльність православне церковне братство Святих Кирила і Мефодія. Заснування братства та жіночого училища при ньому було не випадковим. Польське повстання 1863 р. підштовхнуло царську владу до активної русифікаторської політики на Правобережній Україні. Однак слід зазначити, що ідеї впровадження російських шкіл на Волині існували вже давно.

Ініціатор створення братства, батько Антоніни, граф Дмитро Блудов ще в 1820-1830-х рр. активно підіймав питання про русифікацію краю. Займаючи високі державні посади (міністр освіти в 1826-30 рр., міністр внутрішніх справ в 1832-38 рр., голова Другого відділення Імператорської канцелярії, Державної ради та Комітету міністрів), він неодноразово писав імператору про стан православної церкви та російського населення у Південно-Західному краї, закликаючи відкривати православні жіночі навчальні заклади. Але в 30-х рр. ідеї графа не набули значного поширення⁹⁰.

Нового значення ініціативи Д. Блудова набувають після січневого повстання, яке охопило і територію Волині. Рештки польської автономії остаточно скасовуються. Замість польських та католицьких або уніатських шкіл, все частіше виникають навчальні заклади при православних церквах⁹¹. Для посилення впливів російської мови, культури та церкви в регіоні виникають церковні братства, у тому числі й в Острозі.

Напередодні своєї смерті у лютому 1864 р. Дмитро Блудов у черговий раз наголошує про свої давні плани заснування на Волині жіночого училища. Саме через жіночу освіту, за думкою графа, серед населення повинно було закріпитись переконання, що вони і предки їх – росіяни, що земля на якій вони живуть –

⁹⁰ Новосілецький А. Острог на Волині : науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку ХХ ст. Острог : Острозька академія, 1999. С. 89-90.

⁹¹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во НУОА, 2021. С. 228.

російська, і віра їхня споконвіків православна. Пізніше ці тези будуть закріплені у статуті Острозького жіночого училища ім. графа Д. Блудова⁹². Завдання заснування вказаного училища і братства Д. Блудов поклав на свою доньку Антоніну, для якої організація жіночої освіти на Волині стала справою всього життя.

Але чому для втілення цих ідей був обраний саме Острог, а не інші міста Волинської губернії? Частково це пояснює Микола Биков у своїй розвідці, присвяченій заснуванню та діяльності братства. Як він зазначає, перед тим як остаточно вибрати місце розміщення, А. Блудова об'їхала всю Волинь. Острог привернув її увагу своєю історією, діяльністю тут князів Острозьких, яких М. Биков називає «ревнителами русского просвещения»⁹³. Сама графиня у листі до київських братчиків теж обґрунтовує свій вибір, звертаючи увагу не тільки на історію міста, а також на його становище. Як пише А. Блудова, Острог був центральним пунктом до якого тяжіли сусідні повіти, розташований недалеко від Галичини та Люблінського воєводства, місто повинно було стати стратегічним пунктом у поширенні російських впливів у краї⁹⁴. Свою роль у виборі Острога для розміщення тут братства, відіграв також факт наявності тут відповідних приміщень – закритого ще у 1832 р. капуцинського монастиря.

Острозьке Кирило-Мефодіївське братство розпочало свою роботу у 1865 р. 2 березня того ж року архієпископом Волинським і Житомирським Антонієм було затверджено його статут⁹⁵. Своєю метою Братство поставило вшанування пам'яті та наслідування діяльності святих Кирила і Мефодія, на честь яких воно було назване⁹⁶. Згідно зі Статутом основними напрямками діяльності були: облаштування церкви на честь святих Кирила і Мефодія та братської школи для

92 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности: материалы к истории Братства. 1865-1910. Санкт-Петербург, 1910. С. 91.

93 Там же. С. 4

94 Новосілецький А. Острог на Волині... С. 92.

95 Бондарчук Я. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2013. Вип. 6. С. 197.

96 Уставъ Острожскаго Кирилло-Мефодіевскаго православнаго церковнаго братства. Санкт-Петербург, 1870. С. 12-13.

дівчат при ній, організація жіночого училища на честь вже покійного графа Дмитра Блудова та відкриття лазарету⁹⁷.

Безпосередньому відкриттю жіночого училища графа Д. Блудова передували організація школи грамоти для дівчат та підготовчого класу майбутнього училища. Першого грудня 1865 р. для перших шести учениць розпочалось навчання у підготовчому класі училища. Під наставництвом острожанки Надії Олександрівни Гадяцької (керівниці училища в 1865-1866 рр.) дівчата вивчали молитви, Святе Письмо (викладав отець Ігнатій Зилетинкевич), російську та французьку мови, арифметику, географію та музику⁹⁸.

Навчання у братській школі (або школі грамоти) розпочалось 5 грудня того ж таки 1865 р. для 20 учениць. Але через відсутність теплого одягу, на заняття могли ходити лише восьмеро. Станом на травень 1866 р. у братській школі отримували освіту вже 28 дівчат, в основному доньки міщан, відставних солдат та священників. Так само як і в початковому класі училища, в школі викладали Н. Гадяцька (читання, письмо та арифметику) та о. І. Зилетинкевич (закон Божий)⁹⁹.

Перший клас жіночого училища ім. графа Д. Блудова вдалось відкрити вже у 1866 р. Після двох років роботи навчального закладу, у 1868 р. було укладено його перший Статут. Згідно з положеннями цього документу¹⁰⁰ жіноче училище ім. графа Дмитра Блудова при Св. Кирило-Мефодієвському Острозькому братстві працювало на наступних засадах:

1. Основною метою діяльності училища було виконання заповіту графа Д. Блудова, тобто виховання дівчат у вірі та твердому переконанні, що вони є частиною одного російського народу; що їхній край (Волинь) був «колискою Росії і що православна віра з самого початку була вірою всіх християн». Навчання в училищі спиралось на засади християнської моралі, як їх тоді

97 Там само. С. 11-12.

98 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 88-89.

99 Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. По 2-е июля 1867 года. Выпуск второй. Москва: Синодальная типография, 1868. С. 20.

100 Отчет Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868 и 1869 годы. Санкт-Петербург: типография И. И. Глазунова, 1870. С. 4-7.

розуміли: «любов до ближнього, послух та відданість Государю, вірна служба йому та вітчизні»¹⁰¹.

2. Навчальним процесом опікується начальниця училища під керівництвом Антоніни Блудової та її наступниць на посаді головної попечительки Братства та училища.

3. Всі питання, що стосуються організації навчального процесу повинні обговорюватись не рідше одного разу в місяць на загальних зборах наставниць та викладачів училища.

4. Керівним органом є Училищна Рада, що збирається на засідання щомісяця та складається з вчителя Закону Божого (він же настоятель братської церкви) та інших викладачів училища. Головою ради є начальниця училища. Всі рішення Ради подаються на розгляд та затверджуються попечителькою Братства.

5. Навчальний курс в училищі складається з чотирьох класів та триває сім років: у перших трьох класах навчання триває по два роки, у четвертому класі – один рік.

6. Прийом до першого класу училища відбувається раз у два роки. Винятком є ті випадки, коли учениця може скласти іспити з вже пройденого матеріалу і тоді продовжити навчання з групою.

7. Вступ до братської школи відбувається щороку.

8. Головне завдання школи – підготовка дівчат для вступу в училище. Термін навчання там не регламентований та залежить від успіхів кожної окремої дівчини.¹⁰²

Важливим питанням організації роботи жіночого училища було визначення його статусу. Засноване графінею А. Блудовою як приватний навчальний заклад, воно хоч і мало фінансову та словесну підтримку від урядовців у Санкт-Петербурзі, та все ж залишалось поза загальною системою освіти та повністю

101 Отчет Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868 и 1869 годы. Санкт-Петербург: типография И. И. Глазунова, 1870. С. 5.

102 Там же. С. 6-7.

залежало від доброї волі благодійників та графині. Сама Антоніна Блудова вклала у розвиток училища 34 тисячі рублів з власного капіталу.

Спостерігаючи за розквітом навчального закладу та розуміючи його користь, А. Блудова усвідомлювала і проблеми, що у найближчому майбутньому могли його спіткати. По-перше, фінансування училища було не постійним, в основному складалось з пожертв попечительки, окремих братчиків та приватних осіб і не покривало всіх витрат на утримання цього закладу. По-друге, графиня посилювалась на те, що багато впливових братчиків вже покинули цей світ та її здоров'я з кожним роком погіршується¹⁰³. Все це робило майбутнє острозького жіночого училища досить непевним.

У цій ситуації графиня активно шукає підтримку Міністерства народної освіти та його очільника графа Дмитра Толстого. Вона звертається з клопотанням про прийняття училища під безпосереднє керівництво Міністерства. Приводом для налагодження діалогу з цього питання став приїзд Д. Толстого до Острога наприкінці жовтня 1873 р.¹⁰⁴ Під час свого візиту Міністр освіти разом з керівником Київського навчального округу П. А. Антоновичем відвідали всі навчальні заклади Острога, і в тому числі жіноче училище при Кирило-Мефодіївському братстві.

Результатом триденного перебування Д. Толстого в Острозі (зауважимо, що квартиру йому надало Братство¹⁰⁵) стала передача училища у відомство Міністерства народної освіти. Жіноче графа Дмитра Блудова училище в Острозі отримувало права гімназії. Двадцять першого квітня 1875 р. Імператором було затверджено його новий Статут¹⁰⁶, в якому, у порівнянні з попередньою редакцією, більш детально прописувались засади функціонування училища.

Так, графа Д. Блудова училище, незважаючи на підпорядкування Міністерству, зберігало за собою статус закритого навчального закладу.

103 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 117.

104 Там же. С. 117.

105 Там же. С. 119.

106 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог. Сборник действующих о нем постановлений, распоряжений, программ, правил и пр. с 1866 по 1886 годы. В двух частях. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1887. [Фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога. VI-K-655]. С. 16.

Керівництво ним до кінця свого життя повинна була здійснювати графиня Антоніна Блудова. Весь склад училища та братської школи, а саме учениці, вихователі, вчителі та інші робітники, в тому числі й прислуга, повинні були бути виключно православного віросповідання¹⁰⁷.

Організація навчального процесу вимагала вирішення ряду питань, що в першу чергу стосувались фінансового та матеріального забезпечення училища. Як вже зазначалось вище, значну частину бюджету навчального закладу склали особисті пожертви Антоніни Блудової. До неї долучились також інші братчики та благодійники, виділяючи на розвиток братства та його установ від 1 до декількох тисяч рублів¹⁰⁸. Вагому фінансову підтримку надавала також імператорська родина: Олександр II передав на реставрацію приміщень 19 тис. рублів, інші члени імператорської родини виявили бажання щорічно вносити на рахунок братства пожертви загальною сумою 225 рублів¹⁰⁹. Така увага лише підтверджує вагоме значення братства та училища у поширенні російських впливів на Волині. Проте, це не перекреслює того факту, що училище здійснило вагомий внесок у розвиток жіночої освіти в регіоні. Про що більш детально мова піде далі. Фінансове становище училища виправила також його передача під відомство Міністерства просвіти. З 1875 р. для утримання училища з бюджету виділялось 22 300 рублів щорічно¹¹⁰. Поповнювався бюджет училища також завдяки платі за навчання.

Отримані кошти йшли перш за все на утримання та поповнення матеріальної бази училища (реставрація та будівництво навчальних корпусів, закупівля книг, одягу та провіанту для учениць та викладачів), оплату праці викладачам, начальниці училища, обслуговуючому персоналу. Також училище за власний рахунок утримувало в середньому до 15 учениць з особливо бідних

107 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог... С. 18-19.

108 Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. Москва: Синодальная типография, 1866. С. 10-15.

109 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 20.

110 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог... С. 10

сімей, що не мали змогу платити за навчання, та надавало всім своїм ученицям та співробітникам безоплатну медичну допомогу¹¹¹.

До відкриття училища, з дозволу імператора Острозькому братству Св. Кирила і Мефодія було передано будівлі, закритого в 1832 р., капуцинського монастиря разом з землею, фруктовим садом, городом та пасовиськами, загальною площею приблизно у 2 га¹¹². Братство одразу приступило до перебудови колишнього костелу Св. Трійці на православну церкву та до облаштування у колишніх келіях аудиторій та жилих кімнат (див. додаток 2). Так як приміщення потребували значних ремонтних робіт й їхня реставрація тривала декілька років, було прийнято рішення тимчасово винайняти окремі кімнати, де з 1865 р. і розпочалось навчання. У власні приміщення жіноче училище переїхало тільки влітку 1867 р.

Вже в перші роки функціонування навчального закладу виявилось, що для його повноцінної роботи наявних приміщень недостатньо. Так як заклад мав закритий характер, це передбачало що частина учениць будуть проживати в самому училищі. Тому необхідно було облаштувати не тільки навчальні аудиторії, а також приміщення для помешкання. В колишньому монастирі вдалось розмістити лише трьох дівчат. Для решти учениць вдалось тимчасово винайняти додатковий будинок¹¹³.

Тіснота та всезростаюча кількість учениць спонукали до побудови нових приміщень для потреб училища. Ще не закінчивши ремонти у будівлях колишнього монастиря, було прийнято рішення про прибудову з іншої сторони церкви ще одного корпусу. Будівництво розпочалось в 1870 році під керівництвом архітектора Раструхіна. Восени 1872 р. навчання у жіночому училищі графа Д. Блудова почалось у нових приміщеннях. У новозведеній двоповерховій будівлі розмістили навчальні аудиторії (див. додаток 3) натомість

111 Известия о Св. Кирилло-Мефодиевском Братстве: Краткий обзор первого полугодия деятельности Братства, с 11 мая по 16 ноября 1871 года. *Волынские Епархиальные ведомости*. 1872. Ч.-неофиц. №12. С. 457-459.

112 Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. Москва: Синодальная типография, 1866. С. 9.

113 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 91.

старі приміщення колишнього монастиря лишили виключно для жилих кімнат для учениць, начальниці училища та окремих наставниць¹¹⁴.

Важливою складовою організації навчального процесу стало зібрання бібліотеки Братства та училища. Більш детально бібліотечну діяльність Кирило-Мефодіївського братства дослідила Оксана Сажок¹¹⁵, ми ж лише наведемо тут результати її роботи. Збір бібліотеки, так необхідної для повноцінного ведення навчального процесу, розпочався одразу після створення братства. Про важливість створення книгозбірні можемо судити з того, що щорічно братство виділяло зі свого бюджету в середньому 300 рублів на закупівлю книжок. Крім закупівлі книг та періодики, бібліотечні фонди братства поповнювались завдяки подарункам та благодійним пожертвам. Так, на початку роботи училища в 1866 р. Синод передав до його бібліотеки 449 підручників та богослужбових книг. Крім того надсилало книги та атласи також і Міністерство просвіти. Загалом, за період існування училища, братству вдалось зібрати досить велику книгозбірню (станом на 1915 р. налічувала понад сім тисяч примірників)¹¹⁶.

Згідно зі статутом 1875 року загальне управління училищем, завідування навчальним та виховним процесами покладалось на начальницю училища, яка обиралась попечителькою та затверджувалась міністром народної просвіти. Крім того при училищі графа Д. Блудова існували опікунська рада (голова – директор Острозької чоловічої гімназії) та господарське управління (голова – начальниця жіночого училища гр. Д. Блудова).

Саме опікунська рада, що складається з голови, начальниці училища, його викладачів та виховательок і двох членів з Ради братства, завідує більшістю справ, що стосуються організації діяльності навчального закладу. До обов'язків ради належить: опіка та збереження всього майна училища, в тому числі завідування братською церквою; вибір та прийняття на роботу викладачів та виховательок, так само як і їхнє звільнення; визначення доган або нагород для

114 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 94.

115 Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства у 1865-1929 рр. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 80–91.

116 Там само. С. 83-84.

навчально-виховного складу; прийом на навчання учениць, як тих, що приходять, так і тих, що постійно проживають в училищі; формування навчальної програми, вибір методів навчання; відбір та затвердження навчальної літератури; розподіл навантаження та формування розкладу класних та позакласних занять; прийняття рішення про переведення учениць до наступного класу та видача атестатів про закінчення навчання; прийняття звітів від господарського управління; пошук засобі покращення роботи училища як у навчально-виховному, так і в матеріальному відношенні¹¹⁷.

Господарською частиною роботи завідує господарське управління під керівництвом начальниці училища. Крім того управління веде облік всіх витрат на утримання закладу; відповідає за цілісність будівель, що належать училищу; приймає та звільняє прислугу; готує звіти по господарській частині для опікунської ради¹¹⁸.

Штат училища складався з навчально-виховного, господарського та іншого допоміжного персоналу та служителів церкви. Як вже зазначалось вище керівництво училищем здійснює начальниця училища та її помічниця. До господарського та допоміжного персоналу відносимо лікаря, лазаретну даму та її помічницю, діловода, прислугу. До штату училища входять також настоятель братської церкви Св. Кирила і Мефодія (він же вчитель Закону Божого), паламар та проскурниця¹¹⁹.

Навчально-виховний склад училища складався з двох наставниць, трьох викладачок музики, однієї викладачки братської школи та початкового класу училища, викладачки рукоділля, її помічниця, викладачів та викладачок окремих дисциплін: закону Божого, російської мови та словесності, слов'янської мови, російської та зарубіжної літератури, педагогіки, арифметики, фізики, географії, історії, церковного співу¹²⁰. Загалом до 20 чоловік.

117 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог... С. 22-23.

118 Там же. С. 23.

119 Там же. С. 33-34.

120 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог... С. 33.

Першими викладачами братської школи та початкового класу жіночого училища були отець Ігнатій Зилетникович та Надія Гадяцька. Після смерті Н. Гадяцької в 1867 р. опіка над братською школою та училищем повністю лягла на плечі о. І. Зилетниковича. Так про це згадує Антоніна Блудова, описуючи як отець Ігнатій проводив заняття для учениць братської школи: «він безкоштовно, по своїй добрій волі та християнському почуттю, кожного дня по чотири години навчає дівчат початкової школи і вже 5 місяців замінює їм померлу наставницю (Надію Гадяцьку-прим.авт)»¹²¹.

Перші роки існування та становлення навчального закладу потребували титанічної та часто безкоштовної праці багатьох людей, що готові були працювати заради ідеї, а не матеріальної винагороди. У протоколі зборів братства за 26 жовтня 1865 р. читаємо наступне: «Ніхто з працюючих в училищі осіб не отримує платню, а ще й додає свої (гроші) за необхідності...»¹²².

Попри різноманітні труднощі, училище динамічно розвивалось. За декілька років склався повноцінний штат училища, з затвердженими зарплатами та навантаженням. На посаді начальниці училища Н. Гадяцьку в 1867 р. замінила Катерина Солнцева. Перший навчально-виховний склад училища станом на 1865-1867 рр. крім вже згаданих людей складався також з викладачки братської школи Алексєєвої М.А., помічниці начальниці училища Бурцевої Марії Іванівни, викладача математики Линеви́ча, викладача французької мови Сорера, викладача історії та географії Белогра́удь Е.А., вчителя чистописання та малювання Самоходського Олі́мпія, викладача російської мови та літератури Троцького С.Г. та наставниці Григорієвої О.Н.¹²³

Під час проведення дослідження та опрацювання літератури та фондів Музею історії НаУОА та Державного історико-культурного заповідника міста Острога вдалось зібрати список викладачів та інших працівників училища за весь

121 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 90.

122 Бендюк М. Блудова Антоніна, графиня. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог: НаУОА, 2019. С. 111-112.

123 Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915. С. 88-93.

період його існування, тобто з 1865 по 1923 рр. Всього вдалось встановити імена 176 людей, які в різний час працювали в жіночому училищі ім. графа Д. Блудова. (див. додаток 4). Забігаючи наперед, зазначимо, що значна частина викладачок училища – це його колишні вихованки. Наприклад, випускниця 1874 р. Олена Макосій-Шибінська – в майбутньому викладачка музики, російської мови, начальниця училища. Працювала тут до моменту закриття навчального закладу в 1923 році. Таких прикладів значно більше.

Як закритий навчальний заклад, острозьке жіноче училище мало чіткі та в окремих моментах суворі вимоги для вступу. Перш за все вихованками училища могли бути лише православні дівчата, проте без вимог до стану або матеріального забезпечення. В перший клас приймали дівчат від 9 до 13 років, однак з дозволу опікунської ради могли бути винятки¹²⁴. Училище надавало декілька можливостей для навчання. Перш за все існували безкоштовна та платна форма навчання. Крім цього училище приймало як і місцевих учениць, які жили в Острозі або поряд з містом і щоденно ходили на заняття, так і дівчат з інших міст, які постійно проживали в училищі. Всі дівчата, незалежно від того, чи жили вони в училищі чи ні, користувались однаковими правами та можливостями: мали спільний стіл, їм однаково виділявся одяг (крім теплого верхнього одягу та взуття), навчальні матеріали, вони мали однакові завдання та чітко регламентований розпорядок дня.

Безкоштовно в училищі могли навчатись доньки збіднілих священників та сироти. Зі всіх інших вимагалась платня. Станом на момент відкриття училища вона складала 5 рублів на рік. Також учениці за успіхи у навчанні могли отримувати стипендії, які повністю або частково покривали вартість їхнього навчання. Стипендійний фонд формувався в основному на кошти благодійників. Так виникло декілька іменних стипендій: графа та графині Шереметьєвих, А.П. Олонкіної, Лідії Шевич¹²⁵. За фінансові надходження до училища вдалось також

124 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог... С. 19.

125 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 150.

сформувати стипендію в пам'ять російських письменників (400 рублів). Ця стипендія є цікавою з точки зору організації навчання та популяризації російської літератури серед дівчат. Стипендіатки отримували не тільки грошову винагороду, а також портрет та збірку творів того письменника, стипендію імені якого отримували. В такий спосіб дівчата ближче знайомились з творчістю Карамзіна, Батюшкова, Жуковського, Пушкіна, Гоголя, Ломоносова, Лермонтова тощо¹²⁶. Міністерством освіти забезпечувались стипендії в пам'ять померлого цесаревича Миколая Олександровича¹²⁷.

Набір у перший клас училища проводився раз на два роки. Винятком були ті моменти, коли дівчина могла скласти іспит по вже пройденому всієї групою матеріалу. При вступі майбутні вихованки повинні були показати знання з закону Божого, російської мови, арифметики та французької. Знання французькою було не обов'язковим. Якщо дівчина успішно складала вступний іспит з інших предметів, але не вміла читати французькою, вона все одно могла розпочати навчання, паралельно вивчаючи французьку на додаткових заняттях. Для вступу в 2-4 класи вимагалось знання програми, пройденої в попередніх класах¹²⁸.

Навчання в Острозькому жіночому училищі ім. графа Д. Блудова тривало 7 років. Навчальна програма училища була в загальному подібна до курсу в жіночих гімназіях. У порівнянні з навчальними програмами чоловічих гімназій та прогімназій відчувалось відставання у точних та природничих науках. Натомість більше уваги зосереджувалось на вивченні закону Божого, історії та мов.

Загальна навчальна програма та програма з кожного окремого предмету затверджувались Міністерством народної освіти. В програмі, затвердженій у 1876 р., бачимо наступні предмети: закон Божий, російська мова та словесність, церковно-слов'янська мова, російська історія, всесвітня історія, географія,

126 Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. Москва: Синодальная типография. 1866. С. 29-30.

127 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 139.

128 Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог... С. 20.

арифметика, фізична географія та основи фізики, історія зарубіжної літератури, французька мова, педагогіка, чистописання, спів, рукоділля¹²⁹. Учениці старших класів проходили також педагогічну практику в братській школі в Острозі та в селі Миклашів, тим самим здобуваючи й практичні навички вчительки.

За рахунок закритого характеру жіночого училища, його вихованки для отримання атестату та права викладання, повинні були скласти іспит в острозькій прогімназії. У 1872 р. відбувся перший випуск училища. Це були перші 6 дівчат, що розпочали навчання в 1866-1867 рр.: Бережницька Фекла, Хражановська Юлія, Сильвестрова Єлизавета, Немоловська Афанасія, Григорьєва Єлизавета, Ковалевська Стефаніда (див. додаток 5). Тільки четверо з шести дівчат змогли витримати іспит на звання домашньої вчительки, при цьому отримавши високі результати. Двоє випускниць – Афанасія Немоловська та Єлизавета Сильвестрова – на запрошення Антоніни Блудової залишились викладати в училищі¹³⁰.

Крім навчання, А. Блудова велику увагу приділяла виховній роботі з дівчатами. У своєму посланні для дівчат, написаному напередодні своєї смерті, графиня закликає вихованок жити згідно з християнськими заповідями, смиренно готуватись до дорослого життя, вчитись нести відповідальність за власні вчинки та вірою і правдою, навіть в маленьких щоденних справах, служити Богу та державі¹³¹.

Виховання дівчат на таких засадах, що їх визначила графиня, можливо було тільки за умови майже постійного перебування учениць під наглядом наставниць. Тому життя вихованок, рівно як тих що жили в училищі, так і тих, що приходили кожного дня на заняття, проходило за чітким та суворим розкладом. День розпочинався о 6 ранку з молитви та сніданку. До 8 ранку в училищі повинні були зібратись також і учениці, що там не проживали. Далі пів години виділялось на читання Євангелія. З 8:30 до першої дня проходили

129 Программы предметов учебнаго курса женскаго графа Д. Н. Блудова училища в г. Острог. Фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога. VI-K-659. 39 с.

130 Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим... С. 247.

131 Блудова А.Д. Воспитанницам училища гр. Д.Н. Блудова от Попечительницы на прощание. Київ, 1893. 10 с.

заняття. Всього три уроки тривалістю годину і п'ятнадцять хвилин і з перервами чверть години. Но обід та відпочинок виділялось півтори години. Ще пів години на підготовку домашнього завдання. Далі до шостої вечора ще два заняття. Перед вечерею дається година на відпочинок. Закінчується день підготовкою до наступних занять¹³².

Важливою складовою щоденного життя вихованок училища була молитва. З неї починався ранок, її читали перед кожним прийомом їжі. Під час суботніх та недільних служб учениці співали в хорі у братській церкві. Так само як і під час релігійних свят та пам'ятних дат. В суботу після обіду та в неділю заборонялись всі розваги: світський спів, танці, гра на музичних інструментах.

Майже весь час учениці були під пильним наглядом наставниць, дортуарних дам, начальниці училища та її помічниці. Дортуарні дами слідкували за тим, як дівчата збирались до занять, тримали свій одяг та кімнату в чистоті. Наставниці завжди повинні були бути присутніми під час занять, зустрічати та проводити тих вихованок, які не жили в училищі. Після обіду дві наставниці супроводжували учениць на щоденну прогулянку. В місто вони виходили дуже рідко, тільки на спеціально організовані екскурсії для ознайомлення з пам'ятками Острога. І то не частіше одного-двох разів на рік¹³³.

Всі наставниці та сама начальниця училища повинні були обов'язково обідати та вечеряти разом з ученицями. Як вихованкам, так й іншому персоналу заборонялось самостійно готувати щось на кухні та приносити іншу їжу, крім чаю, кави, цукру, шоколаду та інших десертів (це дозволялось лише наставницям). Дітям же заборонялось купувати та вживати солодощі не інакше як з дозволу начальниці. Якщо ж все-таки знаходили цукерки чи випічку, то все одразу забирали і віддавали бідним, або викидали собакам¹³⁴.

Заборонялось ученицям і самостійно розпоряджатись своїми грошима. Вони зберігались у наставниці, яка їх видавала та вела облік. Заборонялось таємно

132 Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве по 2-е июля 1867 года. Выпуск второй. Москва: Синодальная типография, 1868. С. 28.

133 Бьков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 99.

134 Там же. С. 102.

давати один одному гроші в борг. Хто порушував ці правила, підлягав покаранню у вигляді штрафу.

Заборонялось ученицям складати колективні скарги, прохання чи доноси. Однак кожна окрема учениця мала вільний доступ до наставниць та начальниці училища і могла спокійно звертатись до них в особистих справах. А. Блудова особливо піклувалась про те, щоб дівчата виховувались в атмосфері чесності. До мінімуму були зведені ситуації, які б викликала плітки. Брехня каралась виключенням з училища¹³⁵.

Під суворим контролем та наглядом знаходились не тільки вихованки, але й наставниці. Їм заборонялось виїжджати на бали та концерти в суботу після обідньої служби та в неділю. Повертатись в училище вони повинні були до одинадцятої вечора. Восени та взимку в темну пору дня наставницям заборонялось виходити в місто без супроводу училищного сторожа. Вони мусили отримувати дозвіл також на те, щоб ходити в гості. І навіть тут бажаним була б така ситуація, щоб працівниці училища не з'являлись поодинці, а в супроводі начальниці або її помічниці. Невиконання наставницями цих правил неодноразово приводили до внутрішніх конфліктів та навіть звільнень. Як це, наприклад, сталось наприкінці 1875 р. Три молоді наставниці були незадоволені заборonoю А. Блудової відвідувати зібрання острозького клубу без старших, останні ж його не відвідували. Непорозуміння виявило відкриту ворожнечу між цими працівницями та графинею. Як наслідок, всі троє були звільнені¹³⁶.

Незважаючи на суворий контроль та регламентований розпорядок дня, будні учениць не були облишені розваг. Хоча вони теж суворо контролювались. За ініціативи Антоніни Блудової з 1875 р. в училищі регулярно влаштовувались театральні вистави та «живі картини», де одні вихованки брали участь, а викладацький склад та решта учениць були глядачами. Як вистави, так і картини ставились на сюжети з російської історії, щоб і в такий спосіб долучити дівчат

135 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 100-102.

136 Там же. С. 151.

до російської культури. Сценарії писались виключно графинею¹³⁷. Крім вистав організували також домашні концерти, як інструментальні, так і хорові.

Ще однією «розвагою» для вихованок училища були приїзди до Острога або околиць різноманітних гостей і самої засновниці училища. Антоніна Блудова щороку майже до кінця свого життя відвідувала Острог і проводила тут майже пів року, повертаючись на зиму до Санкт-Петербурга. Крім приїздів графині, в пам'яті учениць залишився візит тогочасного міністра освіти графа Дмитра Толстого в 1873 р.

Можливістю подорожувати по губернії, вихованки завдячували зустрічам з Імператором та його родиною. Неодноразово А. Блудовій вдавалось організувати такі зустрічі для братчиків та учениць: в 1873 р. на залізничній станції в Ківерцях, в 1877 р та в 1879 р. – в Кривині, в 1878 р. – у Здолбунові, в 1890 р. – в Рівному¹³⁸.

Якими б суворими не були правила та розпорядки, діти завжди залишаються дітьми. Не обходилося і без лукавства, проступків та порушень правил, що документувала Антоніна Блудова. Власне в її листах та записах у щоденнику, що опубліковані на сторінках звітів та відомостей Кирило-Мефодіївського братства знаходимо описи декількох ситуацій, що особливо засмутили та розізлили графиню. Однією з таких ситуацій, був випадок в 1879 р. Того року серед учениць поширилось «...дурное направление какого-то корпоративного духа...»¹³⁹, як його описала А. Блудова. З її опису постає звична і для сьогоденішнього студентства ситуація: частина учениць не підготували твір і намовили решту групи (хоч вони і підготувались) збрехати викладачу і сказати, що ніхто не підготувався через завантаженість та нестачу часу. Так, ймовірно, дівчата хотіли уникнути покарання за непідготовлене завдання, сподіваючись, що всю групу карати не будуть¹⁴⁰. Як вказували вище, непослух був притаманний не тільки вихованкам, але й співробітницям.

137 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское...С. 152.

138 Там же. С. 157-160.

139 Отчет Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878-1879 год. С приложениями. Санкт-Петербург : Типография Глазунова, 1882. С. 131.

140 Там же. С. 131.

Не складались легко й відносини між братством (в тому числі й училищем) та містом. З моменту свого приїзду до Острога Антоніна Блудова зустрілась з відверто ворожою позицією острожан. Ні її, ні перших братчиків і працівників училища не оминули кпини та плітки¹⁴¹. Показовою є ситуація, відомості про яку знаходимо на сторінках «Волинських єпархіальних відомостей» (№10 за 1868 р.). Як пише невідомий нам автор, кпини над створеним братством дійшли до того, що про нього почали розпускати не тільки чутки, але й страхітливі легенди. Мовляв, як тільки у приміщеннях колишнього капуцинського монастиря було облаштовано декілька жилих кімнат і там оселилась А. Блудова, до неї почав з'являтися привид монаха капуцина, нібито похованого в підземеллях під костелом. Привид вимагав від братчиків повернути кістки як його, так й інших братів капуцинів, похованих у криптах монастиря¹⁴². Як зазначає автор, на наступний день рештки людей були перепоховані на католицькому цвинтарі, але привид не зник і продовжував турбувати нових мешканців будівель. Дійшло до того (за версією легенди), що А. Блудова змушена була з'їхати на приватну квартиру (насправді причини переїзду були більш прозаїчні – звільнення місць для учениць). Але навіть після цього ночами чулись співи монахів. Завершувалась легенда наступним чином: «... неотвязчивый капуцин, говорят, наложил проклятие на братство, в следствии чего оно, как и развалины Богоявленского храма, должно скоро погибнуть и более не возобновиться...»¹⁴³.

Слід додати, що і сама А. Блудова не відрізнялась великою любов'ю до острожан та самого міста. У своєму щоденнику вона скаржилась на поляків та євреїв, що майже повністю «захопили» цей край. Ставлення до містян прослідковується і в статутних документах: братчикам заборонялось користуватись послугами іновірців, тобто євреїв. Така заборона додавала

141 Жуковська Л. Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі і на Волині* : науковий збірник. Острог, 2013. Вип. 3. С. 396.

142 У період після закриття монастиря в 1831 р. і до передачі цих будівель братству в 1865 р. крипти, що знаходились під костелом і слугували місцем поховань для місцевої польської шляхти були пограбовані.

143 Об Острожском православном Братстве. *Волинские Епархиальные Ведомости*. 1868. Ч. неофиц. № 10. С. 215-217

клопотів при реставрації та будівництві навчальних корпусів, адже в Острозі цим займались євреї. Антоніні Блудовій довелось привозити робітників з інших губерній. Не схвалювала графиня також і місцеві розваги та заходи. Як вже писали вище, дівчат та наставниць старалися не випускати в місто, а якщо і робили це, то тільки з супроводом. Наприклад, наприкінці 1883 р. А. Блудова не дала дозвіл вихованкам училища відвідати благодійну дитячу ялинку в острозькому міському клубі, хоча їм надіслали окреме запрошення¹⁴⁴.

Попри різноманітні труднощі та обмеження навчальний процес в Острозькому жіночому графа Дмитра Блудова училищі вдалось поставити на високому рівні в досить швидкий термін. Свідченням популярності училища може слугувати той факт, що в 1878 році в училищі навчалось 130 учениць, замість запланованих 80. Навіть побудований в 1872 році новий корпус не забезпечував потреб училища. Тому було прийнято рішення декілька років не приймати нових учениць¹⁴⁵.

Відсутність на середину XIX ст. у Волинській губернії жіночих навчальних закладів прямо впливала на таку популярність острозького училища. І навіть з його відкриттям, багато дівчат залишались поза системою освіти, адже на навчання в закритому училищі Д. Блудова могли претендувати тільки православні дівчата, та й то не всі.

Трохи зменшило навантаження на острозьке училище, відкриття жіночого навчального закладу в Кременці в 1882 р.¹⁴⁶ Проте до початку XX ст, коли жіночі школи та гімназії почали активно виникати в інших містах губернії і в тому числі в Острозі, жіноче училище графа Дмитра Блудова лишалось чи не єдиним навчальним закладом на всю Волинь, яке давало не тільки базові знання з читання та письма, а готувало майбутніх вчительок та виховательок.

144 Известия от Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1883 год и начало 1884 г. Острог : Типография А. Никитина, 1884. С. 8.

145 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское...С. 149.

146 Бендюк М. Блудова Антоніна, графиня. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 113.

У цьому контексті варто згадати про особистий внесок Антоніни Блудової в розвиток освіти в Острозі та в регіоні. Діяльність графині в Острозі, організація нею Кирило-Мефодіївського братства та жіночого училища не мають однозначної оцінки серед науковців. Найбільш контроверсійно ставить це питання В. Татаркін у своїй розвідці «Блудови. Благодійники чи русифікатори?»¹⁴⁷. Посилаючи на загальновідомі факти з біографії Дмитра та Антоніни Блудових і наводячи декілька цитат з творів останньої В. Татаркін звинувачує їх в русифікаторській політиці. З цим важко не погодитись. Але так само здається неможливим зводити діяльність по праву непересічної особи лише до двох крайнощів: або «благодійники», або «русифікатори». Як влучно пише Ярослава Бондарчук «наївно думати, що Антоніна Блудова – вихована в душі відданості російському самодержавству, дочка царедворця, який обіймав найвищі посади Російської імперії, могла прагнути заснування в Острозі української школи»¹⁴⁸. Відкриття російського православного навчального закладу на територіях, щойно приєднаних до Російської імперії, з сильними польськими впливами було логічним кроком імперського уряду, який піклувався в першу чергу про своє самозбереження, а не про задоволення національних потреб народів, що проживали на цих територіях. Безперечним є факт, що Антоніна Блудова діяла в руслі тогочасної царської політики, але так само залишається фактом й те, що Острозьке жіноче училище ім. графа Д. Блудова відіграло важливу роль у розвитку жіночої освіти в регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст. Як покажемо більш детально далі, училище дало освіту понад двом тисячам вихованок, серед яких багато освітян Острога та Волині. А символічним результатом русифікаторської політики Російської імперії є те, що в приміщеннях училища сьогодні розміщується Національний університет «Острозька академія».

147 Татаркін В. Блудови. Благодійники Острога чи русифікатори? *Острозька порозі 900-річчя : матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій 1996-1998 рр.* Острозьк, 2000. С. 240-243.

148 Бондарчук Я. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острозьк, 2013. Вип. 6. С. 197-198.

Висновки до розділу 2

Заснування жіночого училища ім. графа Дмитра Блудова мало конкретні причини та завдання, в першу чергу спрямовані на русифікацію краю, де навіть після придушення вже другого польського повстання, зберігались достатні впливи польського католицького населення. Ініціаторкою заснування братства та училища, їх сподвижницею стала донька Дмитра Блудова Антоніна. Виконуючи останню волю свого батька, графиня зробила діяльність училища справою свого життя. З моменту заснування і до своєї смерті в 1891 р. А. Блудова невтомно розбудовувала училище та контролювала всі аспекти його діяльності. Поки дозволяло здоров'я, щороку проводила по декілька місяців в Острозі, особисто перевіряючи хід роботи та навчання.

Процес становлення та розвитку навчального закладу в Острозі супроводжувався багатьма труднощами, а саме:

- забезпечення матеріальної бази. З цією метою в 1872 р. було завершено будівництво ще одного корпусу, в додаток до відреставрованих приміщень монастиря;
- забезпечення належного правового статусу: в 1875 р. стараннями А. Блудової училище було передано у відомство Міністерства народної освіти;
- забезпечення належного фінансування;
- організація навчального процесу та пошук кваліфікованих кадрів тощо.

Попри труднощі, училище доволі швидко стало на ноги. За правами училище прирівнювалось до жіночих гімназій, проте зберігало свій закритий характер. Навчання тривало сім років. За цей час вихованки виключно православного віросповідання отримували знання з Закону Божого, російської та іноземної мов, літератури, історії та географії. Значно менше уваги приділялось вивченню точних наук: математики, фізики, хімії. Такий розподіл навчальних предметів був традиційним для жіночих шкіл та гімназій того часу.

Жіноче училище ім. графа Д. Блудова в Острозі стало одним з перших жіночих середніх навчальних закладів на Волині. Поряд з Житомирської

гімназією Відомства імператриці Марії (1866 р.), воно відіграло вагому роль в організації жіночої освіти на Волині. За майже повної відсутності інших подібних навчальних закладів, Острозьке жіноче училище швидко набуло популярності.

РОЗДІЛ 3.

ТРАНСФОРМАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Останні роки життя Антоніни Блудової були затьмарені хворобою, яка не дозволяла їй приїжджати до Острога та особисто опікуватися своїм дітищем – Острозьким жіночим училищем ім. гр. Д. Блудова. Враховуючи свій вік (померла у віці 77 років) та поганий стан здоров'я, графиня ще за життя обрала собі помічницю та наступницю – дружину свого племінника Марію Адольфівну Шевич (див. додаток 6).

Смерть Антоніни Блудової 7 (21) квітня 1891 р. стала великою втратою для училища і завершила цілий етап в історії цього навчального закладу. Хоча училище й надалі працювало на тих самих засадах, вже ніхто не зміг замінити графиню в її невтомній діяльності та постійному цілковитому контролі за життям вихованок. У спадок від своєї засновниці училище отримало значні земельні володіння в Острозі та за містом, які ще за життя на користь братства придбала А. Блудова: «...завещаю...с изъявлением желания употребить ферму «Монастырек» (пять десятин с жилыми постройками и огородом в Острожском уезде) тем или другим образом в помощь заслуженным наставницам училища или вышедшим из училища воспитанницам сиротам...»¹⁴⁹. Так училище мало певну матеріальну та фінансову опору для свого подальшого існування. Воно забезпечувалось не тільки приміщеннями для навчання та проживання учениць, а також іншими необхідними господарськими спорудами.

Офіційне призначення Марії Шевич на посаду попечительки училища відбулось 18 травня 1891 р. згідно з Уставом та за погодженням міністра освіти. Приступивши до виконання своїх обов'язків, М. Шевич вирішила твердо

149 Виписка з двох духовних заповітів графині А.Д. Блудової, зроблених в петербурзьких нотаріусів М.І. Успенського 19 лютого 1876 р. та Н.М Каченовського 17 квітня 1886 р., затверджених до виконання окружним судом Петербурга 1891 р. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 40.*

триматись встановлених попередницею традицій та порядків. Однак за її ініціативи училище пережило низку змін, у першу чергу організаційних.

Після довгих спостережень за навчальним процесом нова попечителька прийшла до висновку у недоцільності збереження чотирикласної системи навчання з дворічним курсом у перших трьох класах. Така система призводила до того, що учениці, які за різних причин мушили лишатись в класі на другий термін, вчилися там не два, а чотири роки. З іншого боку, це також викликало перешкоди у прийомі нових учениць, що відбувався раз на два роки. Тому опікунською радою було прийнято рішення про перетворення чотирикласного училища на семикласне з однорічним терміном навчання у кожному класі. Рішення ради було втілене у життя в 1901 р. відповідним указом Міністерства народної освіти¹⁵⁰.

Відповідні зміни були внесені і до уставу училища. Крім того, нововведення передбачали можливість відкриття додаткового восьмого – педагогічного класу. Якщо по закінченню основного курсу, вихованки могли отримати звання початкової вчительки, восьмий клас відкривав перед ними ширші перспективи. Як було зазначено в пункті 13 нового уставу «... воспитанницы, окончившие курс восьмого педагогического класса, получают звание домашней наставницы...»¹⁵¹.

Слід звернути увагу на те, що була врегульована також процедура вибору попечительки училища. Після смерті А. Блудової на цю посаду пожиттєво обирається особа жіночої статі, що належить до родин Блудових, Шевичей, Полікарпових та Шереметьєвих. Вибір затверджується міністром освіти. Після смерті Марії Шевич в 1914 р., її наступницею була обрана Анна Комаровська (див. додаток 7), яка зрештою керувала училищем до моменту його закриття в 1923 р.

150 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 167-168.

151 Там же. С. 171.

Через рік, у 1902 р. відбуваються наступні важливі зміни в організації роботи острозького жіночого училища, а саме впровадження посади директора цього навчального закладу. До цього, згідно з уставами 1875 та 1901 рр. керування навчальним процесом та головування в опікунській раді покладалось на директора острозької чоловічої прогімназії (з 1898 р. – гімназії). Але значне навантаження на основному місці роботи заважало директору виділяти належний час та увагу для керівництва ще й жіночим училищем Д. Блудова. Таким чином, головне управління братства підняло питання про запровадження, подібно до Маріїнського жіночого училища у м. Вільно, посади директора. Рада братства навіть погодилась, у разі потреби, виділити кошти на зарплату з братського бюджету. За підтримки голови Київського навчального округу та за згодою Міністерства освіти, 11 грудня 1902 р. Державною Радою було прийнято рішення про введення посади директора Острозького жіночого графа Д. Блудова училища¹⁵².

Директор жіночого училища мав ті самі права та привілеї, що й його колеги у чоловічих гімназіях, мав щорічний оклад у 2000 рублів, квартиру та стіл, також право на пенсію з державної казни. Директор училища обирався серед людей, знайомих Кирило-Мефодіївському братству, та затверджувався міністерством освіти. Першим директором був Федір Порфирович Кутневич, що ще з 1875 р. працював в училищі вчителем російської мови та історії¹⁵³. Його наступником був Венедикт Туркевич.

Значно збільшився і штат училища. До впровадження посади директора, училище мало всього одного штатного вчителя та декількох вчительок. Інші викладачі працювали за сумісництвом, маючи основне місце роботи у чоловічій гімназії. Станом на початок ХХ ст. в жіночому училищі постійно працювали один вчитель закону Божого, чотири викладача наук і два викладача мистецтв, дванадцять вчительок (див. додаток 8).

152 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 174-175.

153 Там же. С. 176.

У 1905 р. в училищі було відкрито восьмий додатковий педагогічний клас. Через рік перші 10 учениць отримали звання домашньої вчительки. Відкриття додаткового класу значно розширило можливості самого училища та піднесло його на новий рівень. Крім своїх вихованок, що продовжували освіту в рідному навчальному закладі, в Острог для навчання почали відправляти випускниць жіночих гімназій з інших українських губерній. Наприклад, Кроткевич Неоніла (випуск 1908 р.), Кальтенберг Раїса (випуск 1909 р.), Ширченко-Чоповська Катерина (випуск 1911 р.), Павліковська Лідія (випуск 1912 р.) та Антонова Людмила (випуск 1913 р.) з Рівненської жіночої гімназії, Зінаїда Комісаржевська з Чернігівської жіночої гімназії (випуск 1908 р.), Вернигора Євгенія (випуск 1910 р.) з Білоцерківської гімназії, Єгорова Ольга (випуск 1910 р.) з київської Фундуклеївської гімназії, Карпинська Євгенія (випуск 1910 р.) та Бонякевич Євгенія з Житомирської гімназії, Дзиковська Лідія (випуск 1912 р.) з Олександрійської жіночої гімназії, Бильдіна Антоніна та Олена (випуск 1913 р.), Бабій Олена та Людмила (випуск 1914 р.), Поплинська Марія та Щетилова Євгенія (випуск 1915 р.) з Баньковської гімназії у Володимир-Волинському, Козак Олександра, Заріцька Олександра, Фусляр Неоніла (всі випуску 1914 р.) зі Здолбунівської жіночої гімназії баронеси фон Таубе, Кузьминська Надія (випуск 1915 р.) з Ізяславської жіночої гімназії Селіванової, Лоренс Олександра (випуск 1912 р.) з Луцької гімназії та Подгорська Іоанна (випуск 1915 р.) з Ковельської жіночої гімназії Пирогової¹⁵⁴. Всього з моменту відкриття і до 1915 р. з восьмого класу випустилось 223 учениці. Якщо ж говорити про училище в цілому, то за час його існування до 1915 р. в ньому навчалось 1 741 учениць, більшість з яких – це доньки дворян та чиновників, менше – священників, і близько 200 і 150 – доньки міщан та селян відповідно¹⁵⁵.

Початок ХХ ст. вносить значні зміни в культурне та суспільне життя населення. У Волинській губернії, як і в інших частинах України, активно

¹⁵⁴ Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915. С. 104-108.

¹⁵⁵ Там само. С. 386.

починає розвиватись жіноча освіта та з'являється все більше відповідних навчальних закладів, особливо приватних. У порівнянні з училищем Д. Блудова нові пансіони та гімназії більше відповідали викликам часу, так як були відкритими та приймали на навчання представниць не тільки різних станів, але й різних релігій. Територіально найближчим «конкурентом» острозького училища Д. Блудова стала приватна жіноча гімназія Марії Рекало, відкрита в Острозі в 1906 р. В 1909 р. з ініціативи острожан були спроби перетворити цю гімназію на державну, які, на жаль, не увінчалися успіхом¹⁵⁶.

Відкриття ще одного жіночого навчального закладу в Острозі жодним чином не зменшило наплив учениць до вже діючого училища, а радше свідчило про все зростаючу потребу місцевого населення дати освіту молоді. Закритий характер училища Д. Блудова, спрямований тільки на православне населення та фізична неможливість приймати більше встановленої кількості учениць (в 1906-1909 рр. 68 дівчат отримали відмову у вступі до жіночого училища Д. Блудова), вимагали пошуку та організації альтернатив¹⁵⁷.

Повсякденне життя училища залишалось таким самим як і за часів Антоніни Блудової. Навчання та молитви доповнювались скромними розвагами: літературними вечорами, концертами, читаннями, театральними виставами. Новинкою було введення у 1903 р. винагород та відзнак особливо старанним ученицям. Випускниці з гарними результатами отримували срібні та золоті медалі¹⁵⁸. Окремі учениці отримували особисті подарунки від викладачів. Так, в фондах Музею історії Острозької академії зберігається подарунок (ноти для піаніно) від вчительки музики А. Щепетільнікової для учениці другого класу Раїси Зубчевської¹⁵⁹.

156 Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир : О. О. Євенок, 2019. С. 57-59.

157 Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир : О. О. Євенок, 2019. С. 59.

158 Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915. С. 395.

159 Ноти для піаніно. Подарунок учениці Раїсі Зубчевській від керівниці училища і вчительки музики А. Щепетільнікової. 29.06.1889 р. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 552.*

Активізувались також і зв'язки училища з містом. В першу чергу через співпрацю двох братств – Кирило-Мефодіївського та створеного в 1909 р., Братства ім. князів Острозьких, об'єднаних темою збереження спадщини князів Острозьких. Давид Бичковський – викладач історії та географії, секретар опікунської ради жіночого училища графа Д. Блудова, брав активну участь у діяльності обох установ. В 1907 та 1908 рр. викладач читав лекції членам Братства ім. князів Острозьких, присвячені діяльності перших князів Острозьких та князя Василя-Костянтина¹⁶⁰. Того ж 1908 р., 13 лютого відбулось урочисте святкування 300-ї річниці смерті князя Василя-Костянтина Острозького. Під час святкувань відбулась служба у Богоявленському соборі, після чого учасники заходу перемістились до приміщень жіночого училища, де в їдальні було організовано бенкет, а в актовій залі – виступи з доповідями. Всього захід зібрав близько 150 гостей¹⁶¹.

Зачепили мирний хід життя жіночого училища в Острозі й революційні події 1905-1907 рр. Двадцятого жовтня 1905 р. натовп молоді, як це описує М. Биков, увірвався на подвір'я та в будівлі училища. Під впливом загального настрою, що панував на вулиці, частина учениць самовільно залишили заняття та відправились з рештою людей до Богоявленського собору на службу. Після чого учениці повернулись до аудиторій і заняття продовжились у звичному режимі. Найбільше хвилювання зачепили старший восьмий клас, через що там тимчасово припинили навчання. Одна з учениць цього класу навіть не повернулась до училища, натомість поїхала до Києва¹⁶². Після подій 20 жовтня, революційні настрої не довго витали серед учениць. Приблизно через місяць частина з них склала спільну петицію до керівництва училища з вимогою послабити позакласний контроль. Звісно, це сприйнялось опікунською радою

160 Бендюк. М. Бичковський Давид. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 69.

161 Відомості про святкування в Острозі 300-ї річниці смерті князя Василя-Костянтина Острозького. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 646*.

162 Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915. С. 398.

негативно і жодних послаблень вихованки не отримали¹⁶³. Після неспокійної осені 1905 р. життя в училищі продовжувало йти за старим порядком.

Пансіонний характер училища та все зростаюча кількість учениць ставили перед братством нові виклики. Якщо наприкінці XIX ст. кількість вихованок в училищі не перевищувала 150 осіб, то вже станом на 1910 рік їхня кількість сягала понад 300. В таких умовах колишній монастир, переобладнаний на житлові приміщення та корпус збудований в 1872 р., були явно не достатніми, щоб розмістити всіх учениць. Також потрібно враховувати те, що близько 80 дівчат постійно проживало в училищі. Тіснота негативно впливала і на навчальний процес, і на здоров'я учениць, особливо тих, що мешкали разом в пансіоні. Так в 1909 р. в училищі разом захворіло близько 60 його вихованок¹⁶⁴.

Питання про пошук або побудову нових приміщень стало надзвичайно гостро. Проблемою для їх реалізації залишалась нестача грошей. Згідно з проектами будівництва на новий навчальний корпус потрібно було 100 тис. рублів. Братство такою сумою не володіло, держава теж не була готова до такої значної матеріальної підтримки. Вирішилась подія через декілька років, зусиллями попечительки училища Марії Шевич, яка напередодні своєї смерті передала 65 тис. рублів з власних коштів, щоб прискорити процес будівництва¹⁶⁵.

Новий навчальний корпус вдалось побудувати у рекордно короткі терміни – з травня 1913 р. по вересень 1914 р. (див. додаток 9). Освячення будівлі відбулось 14 вересня 1914 р. Але не довго учениці могли користуватись просторими класами. Вже як декілька місяців у Європі розгорівся найбільший військовий конфлікт, що тоді його знало людство – Перша світова війна. На жаль, брак документальних свідчень не дозволяє нам відтворити хід життя училища у ці роки. Лише по окремим згадкам можемо сказати, що на початку 1915 р. жіноче училище ще працювало.

163 Там же. С. 397.

164 Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское... С. 196.

165 Празднование освящения нового классного здания в Острожском женском графа Д.Н. Блудова училище. Киев : Типография Т-ва И. Н. Кушнерева и К., 1914. С. 3.

З початком війни навчання доповнилось щоденними турботами про поранених. Слід зазначити, що і в попередні роки Кирило-Мефодіївське братство активно долучалось до благодійності, організовувало притулки та лазарети. Протягом 1914 – початку 1915 р. вихованки училища брали активну участь у підтримці царської армії, як грошовими пожертвами, так і збором та відправкою на фронт необхідних речей. Всього, зусиллями учениць було підготовлено до 500 пакетів з допомогою, які отримали переважно солдати 126-го Рильського піхотного полку, що квартирувався в Острозі¹⁶⁶.

Ймовірно, що з початком активних бойових дій на Волині влітку 1915 р. жіноче училище було евакуйовано вглиб імперії. Прямого підтвердження в документах ми цьому не знаходимо. Але є згадка про евакуацію бібліотеки братства в 1915 р. до Рязанської губернії до помістя тодішньої попечительки Анни Комаровської¹⁶⁷. Також враховуючи тактику «випаленої землі» та масову евакуацію населення і майна, що становило для російської влади хоч якусь цінність, то евакуація братства зі всіма його установами, персоналом та ученицям є цілком вірогідною.

Нам невідомо, що відбувалось з училищем протягом другої половини 1915 – 1917 рр., проте збережені у фондах Музею історії НаУОА квитанції свідчать про те, що принаймні з лютого 1918 р. училище і братство точно перебувало в Острозі. І якщо немає жодних свідчень про кількість учениць та сам навчальний процес, точно знаємо, що училище закуповувало дрова та їжу¹⁶⁸. Як працювало училище протягом 1917-1921 рр. нам невідомо через брак документальних свідчень.

Згідно з рішеннями Ризького мирного договору 1921 р. Острог входить до складу Волинського воєводства II Речі Посполитої. Як для значної частини

166 Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

167 Лист Сокольцева, представника в Польщі Педагогічного бюро у справах середньої і нижчої школи за кордоном, до директора Острозької гімназії 13.09.1923. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 178.

168 Квитанції видані острозькому жіночому гр. Д. Блудова училищу. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 10, 12, 13, 24, 64, 65, 70, 72, 76, 86, 107, 108, 109, 110, 111.

українських земель, так і для жіночого училища ім. графа Д. Блудова починається новий етап існування. Встановлення польської влади неодмінно передбачало зміни в культурному та освітньому житті краю. Далі спробуємо прослідкувати як провадження цих змін відобразилось на діяльності жіночого училища графа Д. Блудова.

Перш за все училище перейшло у підпорядкування польської влади. Тепер діяльність цього навчального закладу цілком і повністю контролювалась Кураторією Волинського шкільного округу. Дозвіл на роботу училище отримало 27 серпня 1921 р. і відтепер носило назву «8-класна приватна жіноча гімназія ім. Д. Блудова з російською мовою викладання»¹⁶⁹.

Відбулись зміни і в організації навчального процесу. За рішенням Кураторії жіноча гімназія Д. Блудова мала курс чоловічих гімназій. Навчання проводилось російською мовою. Проте тепер вводились також наступні предмети: польська мова, історія та географія Польщі, науки про сучасну Польщу. Викладання цих предметів проводилось виключно польською мовою¹⁷⁰. Крім цього серед предметів, що викладались були: Закон Божий, російська мова, історія російської та іноземної літератури, слов'янська, латинська та французька мови, логіка, психологія, всесвітня та російська історія, географія світу та Росії, математика, фізика та космографія, природознавство, гігієна, чистописання, малювання, рукоділля та спів¹⁷¹.

Зміни у навчальній програмі та впровадження нових предметів вимагали пошуку відповідних кваліфікованих вчительських кадрів. Так, серед викладацького складу гімназії з'являються поляки. Викладачам, що вже працювали, для продовження роботи необхідно було отримати польське громадянство. Також фактично скасовувалось правило, за яким навчатись в училищі могли дівчата тільки православного віросповідання. У відповіді на

169 Відповідь на указ № 37 від 4.10. про порядок навчання і устрою в училищі: «Для комісії у справах російської школи в Польщі». 16.10.1921. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 78

170 Там само.

171 Таблиця уроків, які викладалися в жіночому училищі ім. Блудова в Острозі. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 151.

запит Комісії у справах російських шкіл в Польщі наводиться інформація, що серед учениць були й католики¹⁷².

Будь-який свій крок керівництво гімназії в особі її директора Венедикта Туркевича, мусило узгоджувати з Кураторією Волинського шкільного округу. Завдяки проханням, що надсилались до Кураторії знаємо, що тепер питання прийому учениць, переведення їх до наступного класу, видача їм документів про закінчення навчання вирішувались в Луцьку, а згодом у Рівному. Натомість підтримкою російських шкіл, допомогою у підтвердженні документів займалась Комісія до справ російської школи в Польщі¹⁷³.

Важливим залишалась організація навчання протягом року. Через різницю між Юліанським та Григоріанським календарями, що ними користуються православна та католицька Церкви відповідно, частина православних свят припадала на робочі дні. Директор гімназії В. Туркевич звертався до Кураторії з проханням дозволити проведення занять та організацію святкових та вихідних днів згідно з православними традиціями¹⁷⁴. У відповідь на ці звернення Кураторія запропонувала наступний графік навчального процесу, поєднуючи там як католицькі, так і православні свята та традиції: навчальний рік починався першого вересня. Перший семестр тривав до 22 грудня. Різдвяні свята – до 15 січня. Далі ще півтора тижні відводилось на карнавал та реколекцію. Навчальний рік закінчувався у середині-наприкінці червня¹⁷⁵. В інші православні свята, у тому числа на Великдень, день Святих Кирила і Мефодія тощо, учні православного віросповідання звільнялись від занять¹⁷⁶.

Важливим етапом навчання у гімназії було складання випускних іспитів та отримання свідоцтва про закінчення конкретного класу або повного курсу

172 Документ для комісії по справа російської школи в Польщі про жіноче училище гр. Д. Блудова. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д. 143.

173 Звернення комісії у справах російської школи в Польщі до директора острозького училища ім. Блудова 12.08.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 161.

174 Звернення директора Острозького жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова до куратора шкільного волинського округу 14.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 88.

175 Звіт 8-класної приватної жіночої гімназії ім. Блудова в Острозі на Волині за 1922-1923 навч. рр. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 80.

176 Повідомлення Міністерства релігійного віровизнання і публічного освячення до кураторії Волинського шкільного округу щодо святкових вихідних для учнів гімназії. 02.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 166.

навчання. Рішення про переведення учениці до наступного класу приймалось Кураторією шкільного округу на підставі складених іспитів. Після чого видавалось відповідне свідоцтво. Закінчення повного курсу училища і отримання атестату вимагало більше зусиль. Випускниці 7-го та 8-го (додаткового) класів складали іспити в училищі. Для випускниць восьмого класу також необхідно було скласти додатковий екзамен «dojrzałości» (зрілості), щоб згідно з польською системою освіти отримати так званий «атестат зрілості» (świadcstwo dojrzałości)¹⁷⁷, який давав право працювати та продовжувати освіту у вищих навчальних закладах.

Перша світова війна та встановлення більшовицької влади круто змінили звичний уклад життя багатьох людей. Кирило-Мефодіївське братство та жіноче училище при ньому через глибокий зв'язок з православною церквою не могли прихильно ставитись до нового режиму в Україні. Хоча в документах ми не знаходимо жодних свідчень про протести або інші висловлювання проти тодішньої російської влади. Але так само немає жодних свідчень про підтримку встановленого режиму. Навпаки, жіноче училище в Острозі, що волею політиків опинилось у складі Польщі, стало пунктом тяжіння для російської інтелігенції, що тікала від більшовиків.

Прохання про прийняття на роботу або скасування плати за навчання просякнуті окремими життєвими трагедіями. Так, місце викладачки іноземних мов просила в 1922 р. Софія Комстадіус, колишня поміщиця Псковської губернії. Втративши на війні чоловіка та синів, змушена була тікати від більшовицького режиму. Не маючи засобів для існування, просила В. Туркевича дати їй місце виховательки, яке і отримала взимку 1922 р.¹⁷⁸ Подальша її доля після закриття училища не відома.

Збереглись численні прохання від батьків та самих учениць, що опинились у важких життєвих обставинах, про скасування або відтермінування оплати на

¹⁷⁷ Звіт 8-класної приватної жіночої гімназії ім. Блудова в Острозі на Волині за 1922-1923 навч. рр. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 80.

¹⁷⁸ Звернення С. Комстадіус до директора та Педагогічної Ради училища ім. Блудова. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 130, 134, 135, 136, 137.

навчання. Після встановлення польської влади рік навчання у гімназії Д. Блудова коштував 200 тис. марок. Для багатьох сімей ця сума була неспідійомною. Відповідаючи на численні звернення, опікунська рада училища вводить дві категорії учениць. До першої належали ті, що мали змогу оплачувати свою освіту, до другої, відповідно, ті, хто таких можливостей не мав.

До попечительської ради звертались як і батьки, які під час війни та еміграції з Росії втратили чоловіка/дружину, так і окремі вихованки. Так, наприклад, до гімназії писав Антон Мінаковський – інвалід війни, біженець з Радянської Росії. Прагнучи дати освіту своїй донці Антоніні, просив якщо не повністю звільнити його від оплати, то хоча б її зменшити¹⁷⁹. У подібній ситуації був і Данило Новицький¹⁸⁰.

На перешкоді нормального життя та навчання стояли не тільки смерть близьких чи втеча з рідної домівки, а також і новий польсько-радянський кордон, який розділив не тільки українські землі, але й людей, що на них проживали. Так, учениця 6 класу Розалія Ганс зверталась до опікунської ради гімназії з проханням перевести її з першої категорії (тобто звільнити від повної плати за навчання) через те, що її батьки, які приживали у Шепетівці, опинились для неї за кордоном – у більшовицькій Росії. Не маючи змоги з ними зустрітись протягом двох років, Розалія проживала в Острозі у своїх далеких родичів, які не могли платити за її освіту¹⁸¹.

Та не одними труднощами жила гімназія у перші повоєнні роки. Іноді біда об'єднує краще. Училище стало ще більш відкритим для містян. Центром культурного і світського життя Острога того часу стала актові зала нового корпусу гімназії Д. Блудова, побудованого в 1914 р. Будівлі, що ними не вдалось сповна скористатись перед війною, отримали нове життя. Актові зала жіночої гімназії була чи не єдиною (крім актові зали чоловічої гімназії), яка могли

179 Прохання А.Я. Мінаковського до директора гімназії ім. Блудова 12.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 54.

180 Прохання Д. Новицького в Педагогічну раду училища ім. Блудова. 4.11.1923. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 55.

181 Прохання Р. Ганс, учениці 4-го класу до Педагогічної Ради училища ім. Блудова в Острозі знизити плату за навчання 22.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 159.

гостити концерти, бали та благодійні вечори. Цим користались всі мешканці міста.

Крім благодійних концертів та вечорів на підтримку мало забезпечених учениць жіночої гімназії ім. Д. Блудова, актова зала цього закладу надавалась в оренду і для інших подій. Наприклад, 11 лютого 1923 р. в актовій залі гімназії відбувся благодійний концерт та бал на користь учнів російської чоловічої гімназії¹⁸². Проводила свій бал в стінах гімназії також польська Спілка офіцерів запасу¹⁸³.

Особливо цікавим є факт надання актової зали для єврейської громади Острога. В перші роки існування Кирило-Мефодіївського братства, його діячі не допускали навіть того, щоб користуватись послугами євреїв, не говорячи вже про те, щоб з ними співпрацювати або допомагати. Але тут бачимо кардинальну зміну поглядів. На початку 1920-х рр. єврейська лікарня, відкрита зусиллями Мойсея Зусьмана ще у 1861 р. через скрутне фінансове становище була під загрозою закриття. З метою зібрати кошти на діяльність лікарні місцева громада вирішила проводити благодійні вечори, концерти, звані обіди. Місцем їх проведення стали приміщення жіночої гімназії ім. Д. Блудова. Завдяки цьому фінансове становище закладу було стабілізовано¹⁸⁴.

Попри поступове налагодження роботи, російська жіноча гімназія ім. Д. Блудова відчувала все сильніший тиск з боку польської влади. Це було особливо помітно через поступову передачу приміщень гімназії іншим навчальним закладам. У грудні 1920 р. на вимогу острозького старости для потреб початкової («повшехної») школи було передано частину корпусу: повністю перший та частково другий поверхи середньої будівлі (побудованої у 1872 р.) – всього 9 кімнат. Гімназія залишила за собою лише приміщення колишньої квартири Антоніни Блудової. Ті ж кімнати, що були передані школі, довелось

182 Звернення директора гімназії Блудова Б. Туркевича до Волинського шкільного округу від 3.02.1923 р. про найм зали місцевої гімназії для проведення там культурних заходів. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 173.

183 Звернення педагогічної ради Острозького жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова до куратора шкільного волинського округу 5.10.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 87.

184 Шляхами штетлів. Мандрівки забутим континентом. Люблін, 2015. С. 347-348.

переобладнати з житлових на навчальні. Виселеним звідти співробітникам гімназії знайшли помешкання в іншій частині корпусу¹⁸⁵.

Майже через рік, у листопаді 1921 р. у будівлях жіночого училища проводили свої заняття також початкова школа, державна чоловіча гімназія та міська жіноча гімназія. Крім того, з вересня 1920 р. в цих же приміщеннях (жила частина – ймовірно колишній монастир) розмістився російський притулок для сиріт, де проживало понад 60 дітей¹⁸⁶.

1922/1923 навчальний рік виявився для острозького жіночого училища ім. графа Д. Блудова останнім. Попри підготовку до нового семестру, навчання восени так і не почалось. У 1923 р., на п'ятдесят восьмому році свого існування, училище було остаточно закрито. В міжвоєнний період у його приміщеннях функціонували польська вчительська семінарія та загальноосвітня школа¹⁸⁷. Далі за своє існування ще декілька років боролось лише Кирило-Мефодіївське братство, остаточно закрито в лютому 1930 р. рішенням комітету з ліквідації майна колишніх російських юридичних осіб. Братська церква була закрита та повернута католикам¹⁸⁸. У 1938-1939 рр. її повернули її першочерговий вигляд.

Проте навіть після закриття училища, братство продовжувало опікуватись його колишніми працівниками та деякими вихованками. Колишні викладачі, включно з останнім директором Венедиктом Кутневичем, отримали пенсію та квартири. Крім того, братство знайшло у своєму бюджеті кошти на допомогу трьом колишнім ученицям, щоб ті могли продовжити свою освіту далі: Лідія Стопкевич у Варшавському університеті, Анна Бичковська у Львівському університеті та Тамара Безсмертна у російській гімназії в Луцьку¹⁸⁹.

185 Протокол № 5 засідання Господарського управління Остроцького жіночого училища. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 60.

186 Відповідь на указ № 37 від 4.10. про порядок навчання і устрою в училищі: «Для комісії у справах російської школи в Польщі». 16.10.1921. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 78.

187 Новак Б., Хеленюк А. Архітектурний комплекс Національного університету «Остроцька академія». *Остроцька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог: НаУОА, 2019. С. 706-708.

188 Бендюк М. Бичковський Давид. *Остроцька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 69.

189 Звіт прибутків і витрат грошових сум і продуктів в Остроцькому Св. Кирило-Мефодіївському братстві за 1924-1926 рр (КОПІЯ). *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 220.

За майже шістдесят років свого існування Острозьке жіноче графа Дмитра Блудова училище дало освіту понад двом тисячам дівчат краю. Досліджуючи літературу та архіви, вдалось встановити та систематизувати прізвища та імена більше 900 вихованок цього навчального закладу (див. додаток 10). Для кожної з них роки, проведені в Острозі, були особливими і незабутніми, стали важливою частиною життя, часом дорослішання та першої дружби. Свої спогади про час навчання, мрії та побажання дівчата лишали на пам'ятних фотографіях, частина з яких зберіглась в фондах Музею історії Острозької академії. Для одних це був неповторний час у рідних стінах, що ніколи не повториться¹⁹⁰, інші ж з нетерпінням чекали того моменту, коли нарешті вдавалось «... вирватись на свободу из Блудовского пансиона...»¹⁹¹.

Як склалась доля більшості учениць нам не відомо. Вдалось встановити, що принаймні частина з них після випуску з училища, пов'язала своє життя з освітою. Серед відомих нам викладачів самого училища, 27 – його випускниці: Афончікова Софія, Бережницька Фекла, Васильєва Олена, Владимирська Є., Гловинська Єлизавета, Горецька Олександра, Гуманська Євгенія, Зилетинкевич Наталія, Іванова Анастасія, Климковська Олександра, Ковалевська Лідія, Кречетович Марія, Левицька Євгенія, Макосій-Шибінська Олена, Малиновська Ніна, Назаревич Лідія, Немоловська Афанасія, Немоловська Марія, Новицька Ольга, Сильвестрова Єлизавета, Синеуцька Павла, Скоропадська Єлизавета, Теодорович Єлизавета, Уводська Іулітта, Шибінська Євгенія, Шумакова Олена, Щепетильникова Олександра (див. додаток 4).

Освітлянкою острожчини і випускницею училища була також Лідія Кікець-Ковальська (1895-1983), у майбутньому мати відомого українського історика, професора, одного з ініціаторів відновлення Острозької академії та її першого проректора Миколи Павловича Ковальського (1929-2006). У 1915 р Лідія закінчила 8-й, додатковий клас училища і отримала звання «домашньої

190 Фото учениці жіночого гр. Д. Блудова училища. Фонд Музею історії НаУОА. І-Ф 4.

191 Фото учениці жіночого гр. Д. Блудова училища. Фонд Музею історії НаУОА. І-Ф 15.

вчительки», що дало їй можливість виконувати педагогічну діяльність протягом всього свого життя¹⁹².

Серед випускниць училища Олена Данилівна Загановська. Народилась у м. Аннополі (сьогодні – Хмельницька обл.). У дев'ять років, в 1916 р., переїхала разом з родиною до Острога, де вступає до жіночого училища гр. Д. Блудова. Під впливом вчительки географії Марії Яківни Немоловської обирає свій майбутній фах і сама теж стає вчителькою географії та біології. Працювала в школі с. Плоске, Межиріцькій початковій школі, Острозькій семирічній школі №3 та в Острозькій середній школі №1. Померла у 2003 році¹⁹³.

Ще однією визначною освітянкою краю була Катерина Олександрівна Пухтаєвич (дівоче прізвище Даненкович). Її родина переїхала до Острога приблизно в 1902-1903 рр. Тоді ж Катерина поступила до жіночого училища. У 1914 р. склала іспити на атестат зрілості. Майже все своє життя працювала сільською вчителькою¹⁹⁴.

Нариси про освітян Острожчини Миколи Ковальського дали можливість деталізувати відомості ще про двох випускниць училища – Марію Яківну Брушневську (Баклановську) та Лідію Михайлівну Рекало. Марія Брушневська у 1917 р. закінчила восьмий додатковий клас училища та отримала звання домашньої вчительки з математики. Це дало їй право викладати у початковій школі. Саме з 1917 р. почалась педагогічна робота Марії Брушневської, яка тривала сорок років¹⁹⁵. Лідія Рекало – продовжувачка освітніх традицій не тільки жіночого училища, де отримала освіту, але й своїх батьків – відомих освітян Острога – Михайла та Марії Рекало. Понад тридцять років працювала у школах с. Поске, Межирича та Острога¹⁹⁶.

192 Ковальський М. Лідія Кікець-Ковальська (1895-1983). *Острозькі просвітники XVI-XX ст.* Острог, 2000. С. 367.

193 Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян XX ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 168-171.

194 Там само. С. 172-174.

195 Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян XX ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 222-223.

196 Там само. С. 258-259.

Діяльність жіночого училища ім. графа Д. Блудова можна розглядати як своєрідних зріз цілої епохи. За роки свого існування навчальний заклад став свідком кардинальних суспільних, культурних та політичних змін. Хоча училище засновувалось з метою русифікації населення Волині (і цих впливів жодним чином не применшуємо), проте діяльність цього освітнього осередку мала і значний позитивний вплив. Перш за все йдеться про те, що понад дві тисячі дівчат краю отримали освіту. Навички читання відкривали перед ними цілий світ знань, які хоч і підпадали під цензуру, але все ж давали краще уявлення про світ, ніж оповідки, що з них би черпали знання люди не освічені.

Результатом діяльності братства та училища став також інфраструктурний розвиток Острога. Зусиллями Антоніни Блудової було відреставровано колишній монастир монахів капуцинів. Згодом для потреб училища монастирський комплекс було доповнено ще двома навчальними корпусами, побудованими у 1872 та 1914 роках. Навіть після закриття училища ці будівлі залишались осередком культурного та освітнього життя міста. Після училища тут розміщувалась польська вчительська семінарія, польська загальноосвітня школа, радянське педагогічне училище, школа-інтернат для сиріт, санаторна школа-інтернат, середня школа №4¹⁹⁷. З 1994 р. в цих стінах розмістився Національний університет «Острозька академія». Розміщення одного з провідних університетів України, що ставить за мету виховання української національної еліти, у приміщеннях колишнього російського жіночого училища є символічним і вкотре підтверджує, що русифікація хоча й до сих пір має значний вплив на українське суспільство, але все ж не досягла своєї остаточної мети. Освітній простір Острога продовжує виконувати національно-патріотичну місію в умовах незалежної і вільної України.

197 Новак Б., Хеленюк А. Архітектурний комплекс Національного університету «Острозька академія». *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 706-708.

Висновки до розділу 3

Після смерті Антоніни Блудової у 1891 р., засноване нею Острозьке жіноче училище переживає ряд трансформацій. За ініціативи М. Шевич та опікунської ради було змінено навчальні програми, запроваджено додатковий восьмий клас, введено посаду директора, розширено навчально-виховний склад, побудовано новий навчальний корпус.

Жіноче училище було нерозривно пов'язане з містом і в його стінах знаходили свій відголосок всі суспільні та політичні перетворення того часу: революція 1905-1907 рр., Перша світова війна, національно-визвольні змагання 1917-1921 рр., встановлення польської влади. На жаль, відсутність документальних джерел не дозволила нам у повній мірі відтворити життя училища у цей час.

Після остаточного встановлення в Острозі влади II Речі Посполитої, що було затверджено Ризьким миром, жіноче училище Д. Блудова переживає останній найкоротший етап у своїй діяльності. За майже три роки існування цього навчального закладу, його устрій та навчальні програми були підлаштовані до польської системи освіти.

За майже 60 років свого існування жіноче училище ім. графа Д. Блудова залишило глибокий слід, як і в культурно-освітньому середовищі Волині, так і в історії Острога.

ВИСНОВКИ

Освітній та культурний простір Волині у другій половині XIX – у першій чверті XX ст. переживав значні трансформації. Входження цих земель до складу Російської імперії визначило їхній розвиток на довгі роки. У першій половині XIX ст. російська влада майже повністю знищує наявну на Волині систему освітніх установ, створених в умовах польської державності. Таким чином, Волинська губернія, що перед цим займала провідні позиції за кількістю навчальних закладів, навпаки знаходилась серед найбільш відсталих у цьому плані регіонів імперії. Відсутність земств, сильні клерикальні впливи, незначна матеріальна підтримка від населення та держави значно сповільнювали розвиток освіти в регіоні. Основними культурними та освітніми центрами Волині того часу стають міста, серед яких провідну роль відігравав губернський центр Житомир. Саме там виникають перші бібліотеки, музеї, театри.

З другої половини XIX ст. царська влада починає активно розбудовувати свою систему культурних та освітніх установ, головним завданням яких була русифікація краю. Система включала початкові школи, гімназії та училища. Вищих навчальних закладів у Волинській губернії не існувало, що теж негативно позначилось на розвитку освіти в регіоні. Особливе місце серед навчальних закладів займали жіночі школи, гімназії та пансіони.

Острозьке жіноче училище ім. графа Дмитра Блудова було одним з перших середніх жіночих навчальних закладів, що виникли на Волині. Досить довгий воно єдине могло дати середню освіту дівчатам краю, так як активно жіночі гімназії та училища починають виникати тільки наприкінці XIX – на початку XX століть.

Засноване графінею Антоніною Блудовою в пам'ять про свого батька, відомого державного діяча Дмитра Блудова, училище носило закритий характер. Було призначене лише для виховання дівчат православного віросповідання. Серед учениць найбільше було дочок дворян та священників, менше – міщан та селян. Хоча училище було світським, у навчальному процесі значна увага приділялась молитві, церковних службам і вивчення Закону Божого. Крім цього,

вихованки отримували знання з іноземних мов, географії, історії, мистецтв, базові знання з математики та фізики. Основний курс навчання тривав сім років. Пізніше, у 1905 році було відкрито додатковий восьмий клас.

Про важливість училища у тогочасній освітній системі може свідчити факт фінансової підтримки цього приватного навчального закладу імператорською родиною та Міністерством народної освіти. Приватним жіноче училище залишалось упродовж короткого часу. Вже в 1875 р. жіноче училище, зберігаючи специфіку свого навчального процесу, переходить у підпорядкування Міністерства народної освіти.

Важливу роль у розбудові училища відіграла його засновниця Антоніна Дмитрівна Блудова, яка не тільки розробила організаційні та ціннісні засади його функціонування, але й забезпечила училище матеріально. Її діяльності наслідували наступні попечительки училища – Марія Шевич та Анна Комаровська.

Після смерті засновниці, училище переживає низку важливих організаційних трансформацій, що допомогли йому прилаштуватись до нових суспільних та освітніх вимог: було реорганізовано навчальні програми, розширено навчально-виховний склад, впроваджено посаду директора училища. Також в цей час було здійснено масштабний інфраструктурний проект – побудовано новий навчальний корпус. До цього зусиллями Кирило-Мефодіївського братства для потреб училища було відновлено до розширено монастирський комплекс чернечого ордену капуцинів.

Кардинальні зміни в культурно-освітній ситуації на Волині відбуваються внаслідок Першої світової війни, встановлення в Росії більшовицької влади, українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., входження частини цього краю до складу Польщі. Польська влада, як майже сто років перед цим робила царська Росія, починає змінювати освітню систему виходячи зі своїх національних та державних інтересів. Не оминула ця політика і жіночого училища графа Д. Блудова, де згідно з польським законодавством було впроваджено низку предметів, що викладались польською мовою. Остаточо

училище було закрито у 1923 р. Цьому передувала поступова передача училищних приміщень для потреб інших навчальних закладів.

За майже 60 років своєї діяльності училище дало освіту понад двом тисячам дівчатам краю, частина з яких продовжили свою діяльність на освітній ниві, викладаючи як в школах на Волині, так і за її межами. Важливим результатом дослідження став збір та систематизація інформації про викладацький та учнівський склад жіночого училища.

Подальші дослідження діяльності жіночого училища графа Д. Блудова є доволі перспективними. Особливе зацікавлення можуть викликати відносини між училищем та містом, про що тільки побіжно згадувалось у цьому дослідженні. Віднайдені та використані у цій роботі архівні матеріали вимагають подальшого вивчення та введення їх до наукового обігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела:

1. Блудова А.Д. Воспитанницам училища гр. Д.Н. Блудова от Попечительницы на прощание. Київ, 1893. 10 с.
2. Виписка з двох духовних заповітів графині А.Д. Блудової, зроблених в петербурзьких нотаріусів М.І. Успенського 19 лютого 1876 р. та Н.М Каченовського 17 квітня 1886 р., затверджених до виконання окружним судом Петербурга 1891 р. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 40.*
3. Випускна віньєтка 1906 р. *Фонд Музею історії НаУОА. I-Ф-71.*
4. Відомості про святкування в Острозі 300-ї річниці смерті князя Василя-Костянтина Острозького. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 646.*
5. Відповідь на указ № 37 від 4.10. про порядок навчання і устрою в училищі: «Для комісії у справах російської школи в Польщі». 16.10.1921. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 78.*
6. Документ для комісії по справа російської школи в Польщі про жіноче училище гр. Д. Блудова. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д. 143.*
7. Женское графа Дмитрия Блудова училище в г. Острог. Сборник действующих о нем постановлений, распоряжений, программ, правил и пр. с 1866 по 1886 годы. В двух частях. Санкт-Петербург: Типография Глазунова. 1887. *Фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога. VI-К-655.*
8. Звернення директора гімназії Блудова Б. Туркевича до Волинського шкільного округу від 3.02.1923 р. про найм зали місцевої гімназії для проведення там культурних заходів. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 173.*
9. Звернення директора Острозького жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова до куратора шкільного волинського округу 14.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 88.*

10. Звернення комісії у справах російської школи в Польщі до директора острозького училища ім. Блудова 12.08.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 161.
11. Звернення педагогічної ради Острозького жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова до куратора шкільного волинського округу 5.10.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 87.
12. Звернення С. Комстадіус до директора та Педагогічної Ради училища ім. Блудова. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 130, 134, 135, 136, 137.
13. Звіт 8-класної приватної жіночої гімназії ім. Блудова в Острозі на Волині за 1922-1923 навч. рр. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 80.
14. Звіт прибутків і витрат грошових сум і продуктів в Острозькому Св. Кирило-Мефодіївському братстві за 1924-1926 рр (Копія). *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 220.
15. Известия о Св. Кирилло-Мефодиевском Братстве: Краткий обзор первого полугодия деятельности Братства, с 11 мая по 16 ноября 1871 года. Волынские Епархиальные ведомости. 1872. Ч.-неофиц. №12. С. 452-469.
16. Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. Москва: Синодальная типография. 1866. 40 с.
17. Известия об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве. По 2-е июля 1867 года. Выпуск второй. Москва: Синодальная типография, 1868. 92 с.
18. Известия от Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1883 год и начало 1884 г. Острог : Типография А. Никитина, 1884. 52 с.
19. Квитанції видані острозькому жіночому гр. Д. Блудова училищу. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 10, 12, 13, 24, 64, 65, 70, 72, 76, 86, 107, 108, 109, 110, 111.
20. Ноти для піаніно. Подарунок учениці Раїсі Зубчевській від керівниці училища і вчительки музики А. Щепітьнікової. 29.06.1889 р. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 552

21. Об Острожском православном Братстве. Волынские Епархиальные Ведомости. 1868. Ч. неофиц. № 10. С. 215-217
22. Отчет Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878-1879 год. С приложениями. Санкт-Петербург : Типография Глазунова, 1882. 194 с.
23. Отчет Св. Кирилло-Мефодиевского православного братства за 1868 и 1869 годы. Санкт-Петербург: типография И. И. Глазунова. 1870. 129 с.
24. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. Т. 8. Волынская губерния. 282 с.
25. Повідомлення Міністерства релігійного віровизнання і публічного освячення до кураторії Волинського шкільного округу щодо святкових вихідних для учнів гімназії. 02.12.1922. Фонд Музею історії НаУОА. III-Д 166.
26. Программы предметов учебного курса женскаго графа Д. Н. Блудова училища в г. Острог. *Фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога*. VI-K-659
27. Протокол № 5 засідання Господарського управління Острозького жіночого училища. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 60.
28. Прохання А.Я. Мимаковського до директора гімназії ім. Блудова 12.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 54.
29. Прохання Д. Новицького в Педагогічну раду училища ім. Блудова. 4.11.1923. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 55.
30. Прохання Р. Ганс, учениці 4-го класу до Педагогічної Ради училища ім. Блудова в Острозі знизити плату за навчання 22.12.1922. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 159.
31. Таблиця уроків, які викладалися в жіночому училищі ім. Блудова в Острозі. *Фонд Музею історії НаУОА*. III-Д 151.
32. Уставъ Острожскаго Кирилло-Мефодієвскаго православнаго церковнаго братства. Санкт-Петербург : типография императорской академии наук, 1870. 79 с.

33. Фото учениці жіночого гр. Д. Блудова училища. *Фонд Музею історії НаУОА*. І-Ф 4.
34. Фото учениці жіночого гр. Д. Блудова училища. *Фонд Музею історії НаУОА*. І-Ф 15.
35. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 3 maja 1922 r. o utworzeniu okręgu szkolnego wołyńskiego. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19220340284/O/D19220284.pdf> (дата звернення: 03.10.2021)
36. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19240790766/O/D19240766.pdf> (дата звернення: 03.10.2021)

II. Література:

37. Бендюк М. Блудова Антоніна, графиня. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку*: енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 111-112.
38. Бендюк М. Грифиня Антоніна Блудова та Остріг. Острог : НаУОА, 2013. 162 с.
39. Бендюк. М. Бичковський Давид. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 68-69.
40. Бондарчук Я. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2013. Вип. 6. С. 197-202.
41. Быков Н.П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности: материалы к истории Братства. 1865-1910. Санкт-Петербург, 1910. 245 с.
42. Верховецька А. Писемні джерела з історії Острозького Кирило-Мефодіївського братства в фондах Музею історії Національного університету

«Острозька академія». *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2021. Вип. 13. С. 77-113.

43. Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское Острожское Братство: В память десятилетия со времени кончины основательницы / Под. ред. И.П. Хрущева. Санкт-Петербург, 1903. 26 с.

44. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. Київ: Yakoboo Publishing, 2019. 653 с.

45. Єршова Л. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2002.

URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2002/02elmkps.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 09.11.2020).

46. Жуковська Л. Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризм в Острозі і на Волині* : науковий збірник. Острог, 2013. Вип. 3. С. 393-397.

47. Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.). *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. Вип. 4. С. 118-123.

48. Ісаєвич Я.Д. Волинь. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во Наук. думка, 2003. 688 с.: іл..URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Volyn> (дата звернення: 21.08.2021)

49. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / Редкол. О. Г. Михайлюк, І. В.Кичій, М. Д. Півницький та ін. Львів : «Вища школа», 1988. 238 с.

50. Історія Волині. Т. 1 : Навчальний посібник / наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. 384 с., 283 іл., 8 мап.

51. Кобченко К. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття). *Українські жінки у горнилі модернізації* / за ред. О. Кісь. Харків : КСД, 2017. С. 52 – 75.
52. Ковальський М. Лідія Кікець-Ковальська (1895-1983). *Острозькі просвітники XVI-XX ст.* Острог, 2000. С. 364-374.
53. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси про освітян XX ст. / упоряд. М. Б. Близняк. Житомир : О. О. Євенок, 2019. 269 с.
54. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси. Острог : Острозька академія, 2000. 288 с.
55. Короленко В. Г. История моего современника. Ленинград: Художественная литература, 1976. 550 с.
56. Костюк О. Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині XIX – поч. XX ст. Навчальний посібник з історії педагогіки. Острог : Вид-во НУОА, 2009. 244 с.
57. Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі України.* Серія Історичні науки, № 10, 2011. Луцьк, 2011. С. 72-77.
58. Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921-1926 роках. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки.* №3. 1997. С. 43-46.
59. Манько М. Братство імені князів Острозьких в Острозі. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 121-123.
60. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог : історико-краєзнавчий нарис. Острог : ДІКЗО, 2000. 45 с
61. Манько М. Сторіччя Українського товариства «Просвіта» в Острозі. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/storichchya-ukrayinskogo-tovarystva-prosvita-v-ostrozi/> (дата звернення: 25.09.2021).

62. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во НУОА, 2021. 341 с.
63. Новак Б., Хеленюк А. Архітектурний комплекс Національного університету «Острозька академія». *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку* : енциклопедичне видання. Острог : НаУОА, 2019. С. 706-708.
64. Новосілецький А. Острог на Волині : науково-популярний нарис з найдавніших часів до початку ХХ ст. Острог : Острозька академія, 1999. 160 с.
65. Новосілецький А. Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище і братська школа як осередок освіти на Волині. *Острог на порозі 900-річчя : матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій 1996-1998 рр.* Острог, 2000. С. 102-110.
66. Новосілецький А. Розвиток освіти в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2004. Вип. 1. С. 56-57.
67. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Фірма «Довіра», 1992. 272 с.
68. Прищепка О. До історії спорудження рівненської жіночої гімназії (початок ХХ ст.). *Архітектурна спадщина Волині.* Рівне, 2012. Вип. 3. С. 203-211.
69. Прищепка О. Заклади освіти в культурному житті міст Волині ХІХ – початку ХХ ст. *Студії і матеріали з історії Волині.* 2013. Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 166-172.
70. Прищепка О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 513. 688 с.
71. Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

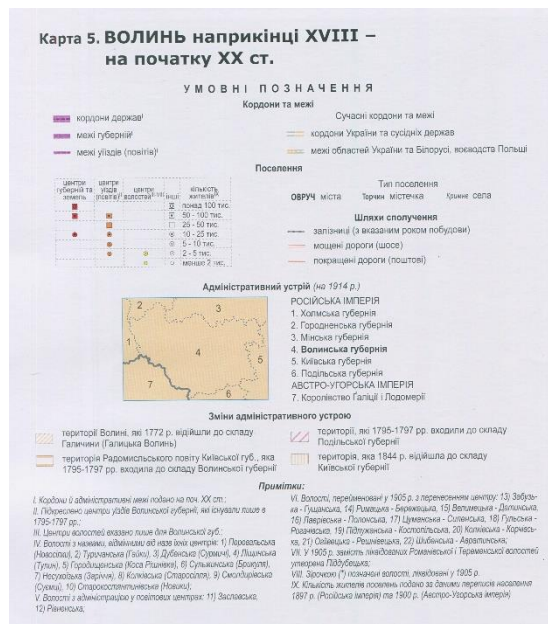
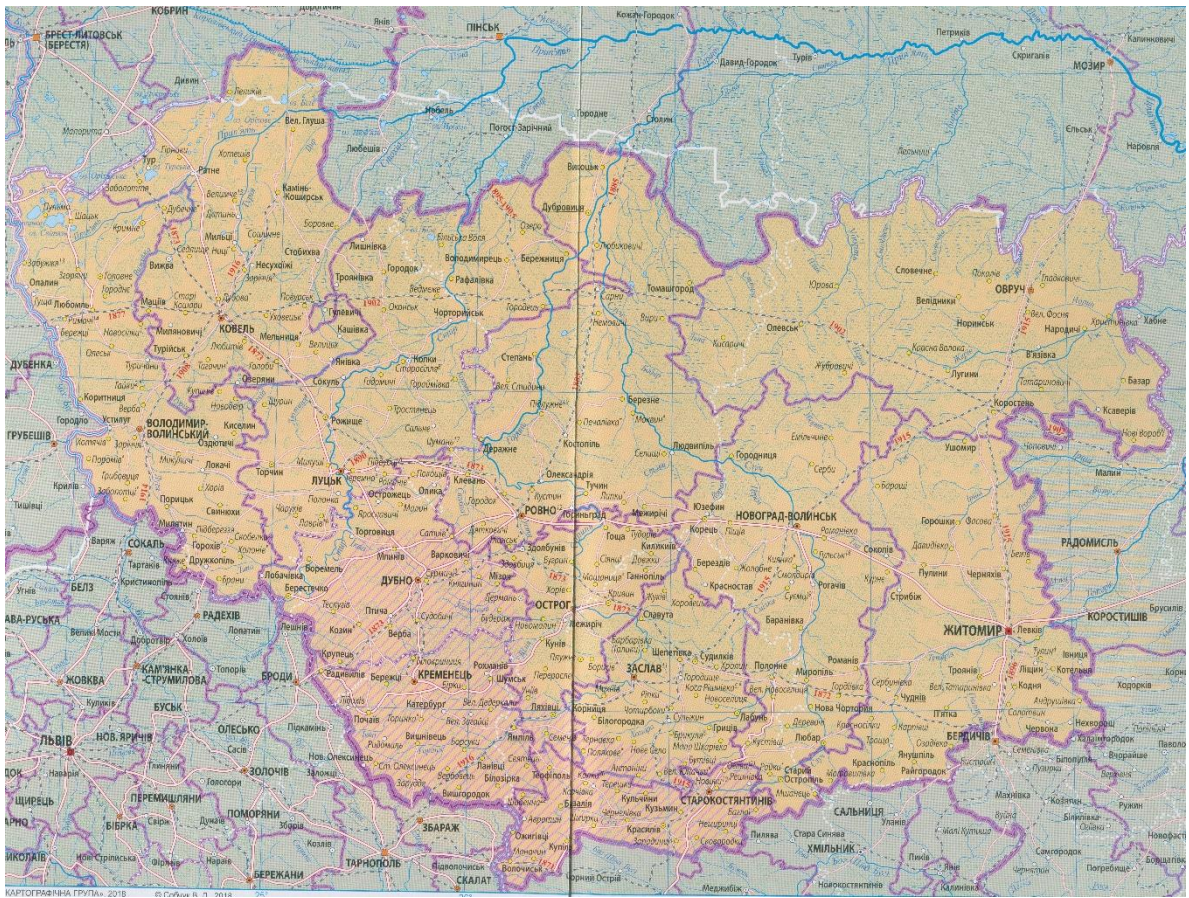
72. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915. 429 с.
73. Сажок О. В. Бібліотечна діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства у 1865-1929 рр. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 33. С. 80-91.
74. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.
75. Татаркін В. Блудови. Благодійники Острога чи русифікатори? *Острог на порозі 900-річчя : матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій 1996-1998 рр.* Острог, 2000. С. 240-243.
76. Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 290-297.
77. Чехович В.А. Земська реформа 1864. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во Наук. думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemska_reforma_1864 (дата звернення: 07.09.2021)
78. Шляхами штетлів. Мандрівки забутим континентом. Люблін, 2015. 538 с.
79. Шпізель Р. С. Медицинская деятельность острожского Кирилло-Мефодиевского братства (1865-1922 гг.). *Острог на порозі 900-річчя : матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій (1990-1992 рр.)*. Острог, 1992. С. 108-114.
80. Яковишина Т. Релігійне виховання у жіночих закладах Волині в 2 пол. XIX – на поч. XX ст. (на прикладі Острозького жіночого училища графа Д. Блудова). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Психологія і педагогіка. Острог, 2012. Вип. 21. С. 93-102.

81. Państwowe Seminarium Nauczycielskie im. Komisji Edukacji Narodowej w Ostrogu nad Horyniem: album ułożył i wykonał Dionizy Łuczyński. Biblioteka „Wołania z Wołynia”. T. 127. Biały Dunajec; Ostróg, 2018. 52 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Карта Волинської губернії

Джерело: Історія Волині. Т. 1 : Навчальний посібник / наук. ред. д.і.н. І. Ворончук. Київ; Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. (Карта 5. Волинь наприкінці XVIII – на початку XX ст.).

Додаток 2.

Зовнішній вигляд приміщень, переданих для Братства та училища. Вигляд до та після перебудови.

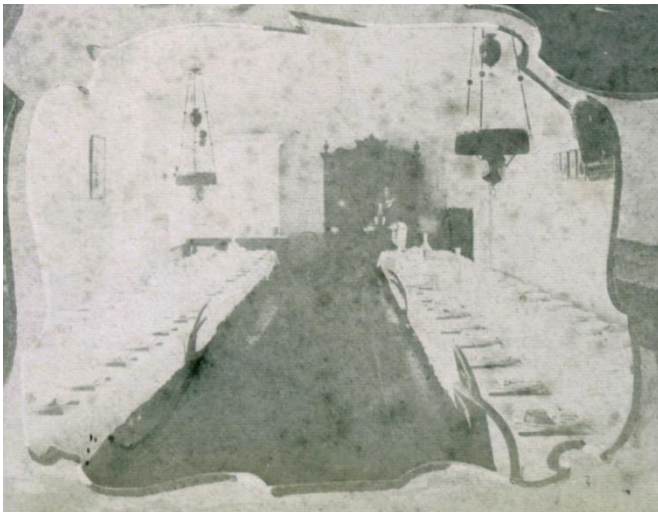
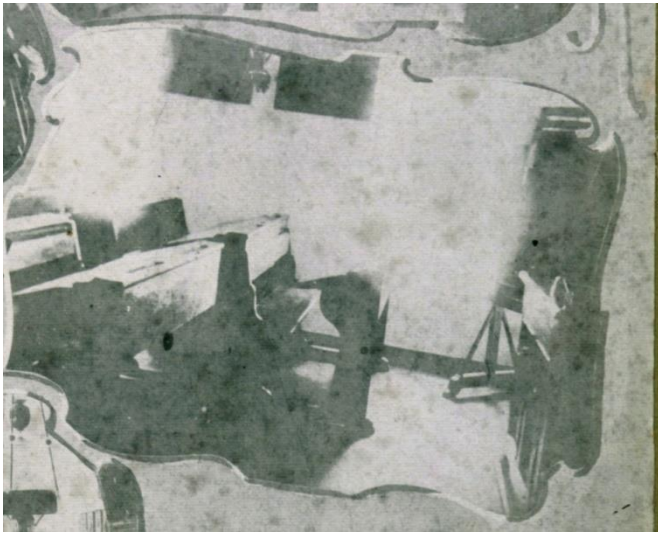
Джерело:

Фото 1. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

Фото 2. Państwowe Seminarium Nauczycielskie im. Komisji Edukacji Narodowej w Ostrogu nad Horyniem: album ułożył i wykonał Dionizy Łuczyński. Biblioteka „Wołania z Wołynia”. T. 127. Biały Dunajec-Ostróg, 2018.

Додаток 3.

Інтер'єр приміщень. Фрагменти випускної віньєтки 1906 р.

Джерело:

Випускна віньєтка 1906 р. Фонд Музею історії НаУОА. І-Ф-71.

Додаток 4.

Список навчально-виховного та іншого допоміжного складу жіночого училища ім. графа Д. Блудова (1865-1923 рр.)

Прізвище, ім'я	Посада	Роки роботи
Аверьянов Василь Костянтинович	вчитель чистописання та малювання	з 1895 р.
Алексєєва М.А.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища, лазаретна дама	1865-1869 рр.
Андрієвський М.А.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1870-1873 рр.
Арефович А.Г.	викладачка історії та географії	1890-1894 рр.
Афончикова Софія Василівна	класна наглядачка, помічниця викладачки рукоділля	1903-1923 рр.
Балевич А.А.	викладачка музики	1911-1915 рр.
Балевич Іоанн Матвійович	вчитель закону Божого	з 1905-...
Белогрудь Е.А.	викладач історії та географії	1865-1870 рр.
Бережницька Ф.А.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	1873-1875 рр.
Бичинський Г.А.	викладач співу	1887-1889 рр.
Бичковський Давид Іванович	викладач історії та географії	1907-1923 рр.
Богданов Е.А.	викладач співу	1880-1884 рр.
Бордюговський І.Л.	викладач співу	1885-1886 рр.
Бурцева Марія Іванівна	помічниця начальниці училища	1865-1869 рр.
Бурчак-Абрамович А.І.	викладач рос. мови, слов'ян. мови, словесності та літератури	1881-1889 рр.
Валковська Е.	вчителька музики	
Васильєва Е.А.	викладачка музики	1905-1911 рр.
Верьовкіна Марія Сергіївна	начальниця училища	1907-1909 рр.
Виропосва Е.І.	викладачка французької мови	1875-1882 рр.
Владимирська Е.С.	викладачка музики	1897-1903 рр.
Водолагін В.Н.	викладач історії та зарубіжної літератури	1883-1886 р.
Войтенко Дмитро Павлович	викладач математики	з 1913 р.
Волковська Олена Євстафівна	викладачка музики	з 1912 р.
Волошинська Е.А.	викладачка музики	
Гадяцкая Надежда Александровна	начальниця училища	1865-1867 рр.
Гаєвська М.Н.	викладачка музики	1898-1900 рр.
Галкіна І.М.	лазаретна дама	1878-1879 рр.
Галкіна П.Н.	викладачка історії та географії	1878-1882 рр.

Гловинська Е.Н.	викладачка музики	1900-1901 рр.
Гневушев М.Ф.	викладач історії та географії	1884-1885 рр.
Горлецька А.П.	викладачка рукоділля	1877-1881 рр.
Гречина З.А.	викладачка музики	1901-1902 рр.
Григорьева О.Н.	Наставниця	1865-1871 рр.
Гриневич	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1873 р.
Грязнова Олександра Павлівна	начальниця училища, викладачка французької мови	1871-1890 рр.
Гудов Ф.Е.	викладач малювання	станом на жовтень 1922 р.
Гуманська Е.Ф.	викладачка музики	1905-1907 рр.
Делинський В.	викладач математики	1903-1906 рр.
Дияконенко С. П.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1873-1874 рр.
Добронравова Любов Євгенівна	начальниця училища	1890-1907 рр.
Долинський В.Ф.	викладач математики	1874-1877 рр.
Думанська Валентина Анатоліївна	дортюарна дама	
Дурнова А. Н.	помічниця начальниці училища	1870 р.
Євтушевський І.Ф.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1870 р.
Єременко А.І.	викладач латинської мови, історії та географії	1895-1923 рр.
Желябужська М.Н.	лазаретна дама	1886-1902 рр.
Звенигородська М.А.	викладачка музики	1907-1909 рр.
Звенигородська Р.В.	викладачка французької мови	1892-1893 рр.
Зилетинкевич Ігнатій	викладач закону Божого	1865-1873 рр.
Зилетинкевич Н.І.	викладачка історії та географії	1886-1887 рр.
Іванова А.П	викладачка французької мови	1869-1871 рр.
Ігнатєва А.М.	викладачка французької мови	1876-1877 рр.
Імгардт Е.Є	викладачка музики	1875-1876 рр.
Іонина З.А.	викладачка французької мови	1898-1899 рр.
Каднікова Марія Іванівна	начальниця училища	1870-1871 рр.
Каменський Н. Ф.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1871-1873 рр.
Камінський Л.В.	викладач польської мови, історії та географії Польщі	станом на жовтень 1922 р.
Кардасевич М.Н.	помічниця викладачки рукоділля, помічниця лазаретної дами	1882-1910 рр.
Кірова Зінаїда Василівна	начальниця училища	з 1909 р.
Кірєвська А. І.	помічниця начальниці училища	1870-1871 рр.

Климковська Олександра Василівна	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	з 1901 р.
Ковалевська Лідія Іванівна	помічниця голови училища, викладачка підготовчих класів	станом на жовтень 1922 р.
Комаровська Анна Андріївна	опікунка училища	з 30 березня 1914
Комстадіус Софія Володимирівна	викладачка французької і німецької мов	1922-1923 рр.
Константинова Марія Олександрівна	викладачка французької мови	1901-1923 рр.
Коцюбинський Володимир Васильович	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури, історії та географії	1889-1923 рр.
Кочаровська Емілія Л.	Викладачка польської мови, історії та географії	
Кравчук Л.С.	Механік	станом на жовтень 1922 р.
Кречетович М.Д.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	1877-1878 рр.
Кречковська Ю.В.	лікар, викладачка природознавства	
Крижановський М.М.	викладач математики	1905-1906 рр.
Криницький Володимир Осипович	викладач співу	1897-1923 рр.
Кутневич Федір Порфірович	директор училища, викладач рос. мови, історії та зарубідної літератури	викладач - з 1875 р., директор - з 1902 р.
Лебачевські Н.Т.	управляючий нерухомим майном	
Левицька Е.	помічниця лазартної дами	1911-1912 рр.
Левицький В.І.	викладач співу	1879-1880 рр.
Левицький Е.П.	Лікар	1873-1884 рр.
Ленчевський Олександр С.	викладач фізики і математики	станом на жовтень 1922 р.
Леонович Лідія	викладачка французької і німецької мов	
Линевич	викладач математики	1865-1869 рр.
Лисенко Е.І.	викладачка музики	1885-1887 рр.
Лисицький Н.Я.	викладач музики	1868-1871 рр.
Лисицький Я.І.	викладач співу	1889-1894 рр.
Лютневич О.Н.	вчителька музики	
Макосій-Шибінська Олена Григорівна	начальниця училища, викладачка російської мови, музики	1885-1923 рр.
Малевиц А.А.	викладач історії та географії	1877-1878 рр.
Малиновська Н.С.	викладачка математики	станом на жовтень 1922 р.

Малиновський Е.С.	викладач природознавства та гігієни, лікар	з 1884 р.
Мещевцев А.Д.	викладач історії та географії	1901-1905рр.
Миронова З.К.	лазаретна дама	1869-1872 рр.
Митрофанова Т.І.	лазаретна дама	станом на жовтень 1922 р.
Михальчук Дарія	класна покоївка	станом на жовтень 1922 р.
Михальчук Палагея	класна покоївка	станом на жовтень 1922 р.
Моргулець В.В.	помічниця лазартної дами	з 1911 р.
Назаревич Л.Л.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	1895-1898 рр.
Недоборовська А.В.	Наставниця	1871-1874 рр.
Нежулій-Белоусов А.Т.	викладач історії та географії	1899-1907 рр.
Немоловська А. Я.	помічниця начальниці училища, викладчка рос.м.	1874-1895 рр.
Немоловська Марія Яковлівна	викладчка історії та географії	1894-1923 рр.
Немоловський Яків	викладач закону Божого	1873-1900
Ніколаєнко Г.І.	викладач історії та географії	1905-1907 рр.
Новицька О.Н.	викладчка музики	1903-1905 рр.
Новицький Йозиф		
Окоємов І.К.	директор чоловічої прогімназії, безкоштовно викладав математику	1908-1909 рр.
Павлов Михайло Олександрович	викладач хімії та фізики	1918-1919 рр.
Павловська Е.І.	викладчка музики	1884-1890 рр.
Панковська Валерія	Викладчка польської мови	
Папашика Е.І.	викладчка французької мови	1897-1898 рр.
Парижський Н.Н.	викладач математики	1909-1913 рр.
Парков Н. І.	викладач математики	1877-1893 рр.
Паркова А. І.	викладчка російської мови	1901-1915 рр.
Пацевич Н. П.	помічниця начальниці училища	1871-1872 рр.
Перкова Софія Григорівна	викладчка музики	1903-1913 рр.
Петров А.В.	викладач математики	1869-1874 рр.
Писаржевська Н.Н.	викладчка музики	1903-1909 рр.
Познякова С.І.	лазаретна дама	1867-1869 рр.
Полетаєв А.В.	викладач природознавства, секретар опікунської ради	станом на жовтень 1922 р.
Полуніна Н.Н.	викладчка французької мови	1900-1901 рр.
Понек В.О.	викладач польської мови, історії та географії Польщі	станом на жовтень 1922 р.
Портянко М.Н.	викладчка музики	

Пухальська Єкатерина Платонівна	класна наглядачка	станом на жовтень 1922 р.
Пушкарьов Василь Тимофійович	Діловод	
Пушкарьова Л.Т.	помічниця лазаретної дами	1875-1903 рр.
Рекало Михайло Федорович	викладач математики	1893-1908 рр.
Рогальська Алла Миколаївна	викладачка російської мови	з 1913 р.
Родє М.В.	лазаретна дама	1903-1904 рр.
Розум І.І.	викладач історії та географії	1884-1889 рр.
Рубець А.С.	лазаретна дама	1875-1878 рр.
Самарський Н.І.	викладач історії та географії	1870-1877 рр.
Самоходский Олимпий	вчитель чистописання та малювання	1865-1870 рр.
Сафонова М.І.	викладачка французької мови	1889-1891 рр.
Семенов С.А.	Прикажчик	станом на жовтень 1922 р.
Сизинкевич Никифор	викладач закону Божого	1900-1905
Сильвестрова Е.Г.	викладачка братської школи та підготовчого класу училища	1875-1876 рр.
Симонов П.В.	викладач історії та географії	1878-1884 рр.
Синеуцька Павла Філаретівна	викладачка рукоділля	1897-1923 рр.
Ситнікова Варвара Константинівна	викладачка французької мови	1898-1900 рр.
Скоропадська Е.Ф.	викладачка музики	1875-1881 рр.
Слодкевич Надія Павлівна	викладачка рукоділля, діловод, аптекарка	1874-1923 рр.
Солнцева Катерина Диомидовна	начальниця училища	1867-1870 рр.
Соловьев М.В.	викладач історії та географії	1882-1883 рр.
Сорєр	викладач французької мови	1865-1869 рр.
Стайкевич А.І.		
Стружестрах М.І.	викладачка музики	1891-1900 рр.
Субботін Іоан	викладач історії та географії	1885-1886 рр.
Сумнєвич Н.Н.	викладачка французької мови	1893-1897 рр.
Счастлива А.І.	лазаретна дама	1875 р.
Теодорович Е.Е.	помічниця викладачки рукоділля	1874-1875 рр.
Торбург Олександра	помічниця начальниці училища, викладачка історії та географії	1869-1886 рр.
Троцкий С.Г.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1865-1870 рр.
Туза Максима	економка	

Туркевич Венедикт	директор училища, викадач закону Божого	станом на жовтень 1922 р.
Уводська В.Н.	викладачка рукоділля	1875-1890 рр.
Уводська І.Н.	викладачка історії та географії	1883-1890 рр.
Ушакова Катерина Микитівна	начальниця училища	1871-1872 рр.
Феллер Ф. Ю.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1901 р.
Фірлевич О.А.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	1876-1877 рр.
Фостек Л.В.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	1869-1871 рр.
Харченко Е.М.	викладчка братської школи та підготовчого класу училища	1871-1873 рр.
Храневич С.К.	Лікар	станом на жовтень 1922 р.
Циганков-Кириленко П.А.	викладач історії та географії	1901-1903 рр.
Чугаєвич П.А.	викладач математики	1879-1886 рр.
Шаравська В.І.	викладачка музики	1901-1903 рр.
Шибанская Е.Г		
Шинкевич О.М.		
Шликевич Ольга Михайлівна	лазаретна дама	з 1903 р.
Шульц А.А.	викладачка музики	1872-1873 рр.
Шумакова Е.Д.	викладачка музики	1894-1898 рр.
Шуммер А.П.	викладач співу	1886-1887 рр.
Щелгачова Е.А.	викладачка музики	1900-1902 рр.
Щепетильникова Олександра Давидівна	начальниця училища, викладачка музики	1872-1888 рр.
Юденко Е.І.	викладач рос.м., слов'ян.м., словесності та літератури	1874-1881 рр.
Юрковський Ф.Р.	викладач співу	1874-1879 рр.
Яроцька Ю.Н.	викладачка музики	1879-1881 рр.
Яроцький Созонт Іванович	диякон училищної і братської церкви	

*кольором виділено викладачок – випускниць жіночого училища гр. Д. Блудова.

Джерело:

Складено автором на основі Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград 1915.; Фонд Музею історії НаУОА III-Д 102, 115, 116, 125, 179, 180, 190, 206, 215.

Додаток 5.

Перший випуск вихованок жіночого графа Д. Блудова училища в м. Острозі, 1872 р.

Бережницька Фекла, Хражановська Юлія, Сильвестрова Єлисавета, Немоловська Афанасія.
Вихователька А.А. Шульц

Джерело:

Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

Додаток 6

Джерело:

Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

Додаток 7.

Графиня
Анна Андреевна Комаровская,
рожденная Графиня Блудова.

Председательница Главного Управленія Острожскаго Св. Кирилло-Мефодіевскаго
Братства и Попечительница Женскаго Графа Д. Н. Блудова училища.
(Съ 1914 года).

Джерело:

Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

Додаток 8.

Навчально-виховний склад острозького жіночого графа Д. Блудова училища

Стоять (зліва): вихователька С.Г. Перкова, вчитель малювання В.К. Авер'янов, помічниця викладача рукоділля С.В. Афончікова, вчитель співу В.І. Криницький, вчитель математики і фізики Д.П.Войтенко, лазаретна дама О.М. Шлікевич, вихователька Є.П. Пухальська, вчитель географії та історії Д.І.Бичковський, викладач російської мови А.Н.Рогальська, викладач лікар Є.С. Малиновський, вихователька Л.І.Ковалевська, дортуарна дама А.А. Думанська, вчителька музики Є.Є.Волковська, помічниця лазаретної дами В.В. Моргулес.

Сидять (зліва): викладач рукоділля П.Ф.Синеуцька, наставниця – викладач французької мови М.А.Константинова, помічниця голови училища Є.Г. Макосій-Шибинська, голова училища З.В. Кірова, директор училища Ф.П. Кутневич, заступник голови протоіерей І.М.Балевич, вихователька М.Я.Немолівська, невідома, невідомий.

Джерело:

Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

Додаток 9.

Джерело:

Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград, 1915

Додаток 10.

Список вихованок острозького жіночого графа Д. Блудова училища за весь період його існування

№	Прізвище, ім'я	Рік випуску, навчання
1	Сильвестрова Єлизавета	випуск 1872 р.
2	Григор'єва Єлизавета	випуск 1872 р.
3	Ковалевська Стефаніда	випуск 1872 р.
4	Бережницька Фекла	випуск 1872 р.
5	Немолівська Афанасія	випуск 1872 р.
6	Хржановська Юлія	випуск 1872 р.
7	Власьянович Людмила	випуск 1874 р.
8	Гучинська Олена	випуск 1874 р.
9	Епіфанович Марія	випуск 1874 р.
10	Захарчукова Ольга	випуск 1874 р.
11	Зиневич Катерина	випуск 1874 р.
12	Кропотова Єлизавета	випуск 1874 р.
13	Кропотова Марія	випуск 1874 р.
14	Макосій-Шибінська Олена	випуск 1874 р.
15	Скоропадська Єлизавета	випуск 1874 р.
16	Сольська Марія	випуск 1874 р.
17	Селецька Марія	випуск 1874 р.
18	Фостек Ольга	випуск 1874 р.
19	Абрамович Марія	випуск 1876 р.
20	Балковська Глафіра	випуск 1876 р.
21	Баранович Іуліаія	випуск 1876 р.
22	Васкевич Ольга	випуск 1876 р.
23	Карасек Олександра	випуск 1876 р.
24	Кречетович Марія	випуск 1876 р.
25	Мальчевська Олімпіада	випуск 1876 р.
26	Малицька Єлизавета	випуск 1876 р.
27	Немолівська Феоктиста	випуск 1876 р.
28	Оссовська Олена	випуск 1876 р.
29	Оссовська Катерина	випуск 1876 р.
30	Сольська Стефаніда	випуск 1876 р.
31	Чайковська Анна	випуск 1876 р.
32	Захар'яшевич Любов	випуск 1878 р.
33	Зилетинкевич Наталія	випуск 1878 р.
34	Климковська Олександра	випуск 1878 р.
35	Клюковська Анна	випуск 1878 р.
36	Ковалевська Марія	випуск 1878 р.
37	Козелецька Марія	випуск 1878 р.
38	Массаковська Олександра	випуск 1878 р.
39	Метельська Марія	випуск 1878 р.
40	Речицька Марія	випуск 1878 р.
41	Соботович Марія	випуск 1878 р.

42	Шпульська Іулітта	випуск 1878 р.
43	Щепетильникова Олександра	випуск 1878 р.
44	Яницька Ольга	випуск 1878 р.
45	Гардачевич Анастасія	випуск 1881 р.
46	Долинська Агафія	випуск 1881 р.
47	Дубашева Варвара	випуск 1881 р.
48	Зданович Олімпіада	випуск 1881 р.
49	Кульчицька Олена	випуск 1881 р.
50	Карпеко Феоктиста	випуск 1881 р.
51	Климовська Софія	випуск 1881 р.
52	Немоловська Марія	випуск 1881 р.
53	Левицька Марія	випуск 1881 р.
54	Томич Юлія	випуск 1881 р.
55	Тиминська Єлизавета	випуск 1881 р.
56	Уводська Іулітта	випуск 1881 р.
57	Харченко Віра	випуск 1881 р.
58	Федотова Євдокія	випуск 1881 р.
59	Яницька Олена	випуск 1881 р.
60	Янишевська Анна	випуск 1881 р.
61	Бошуцька Олена	випуск 1883 р.
62	Боруцька Людмила	випуск 1883 р.
63	Владимирська Єфросінія	випуск 1883 р.
64	Голоскевич Марія	випуск 1883 р.
65	Власьянович Олександра	випуск 1883 р.
66	Довгирть Євгенія	випуск 1883 р.
67	Домбровська Олександра	випуск 1883 р.
68	Жижкевич Фаліна	випуск 1883 р.
69	Зуммер Єлизавета	випуск 1883 р.
70	Іваницька Людмила	випуск 1883 р.
71	Котович Наталія	випуск 1883 р.
72	Козловська Олександра	випуск 1883 р.
73	Клюклвська Анастасія	випуск 1883 р.
74	Лисенко Олена	випуск 1883 р.
75	Селецька Євгенія	випуск 1883 р.
76	Таранович Неоніла	випуск 1883 р.
77	Храневич Олександра	випуск 1883 р.
78	Чернявська Євгенія	випуск 1883 р.
79	Богдаренко Ольга	випуск 1885 р.
80	Боровикова Марія	випуск 1885 р.
81	Вартминська Олімпіада	випуск 1885 р.
82	Васькевич Анисія	випуск 1885 р.
83	Вегеринська Марія	випуск 1885 р.
84	Гордієвич Єлизавета	випуск 1885 р.
85	Іваницька Софія	випуск 1885 р.
86	Кизицька Неоніла	випуск 1885 р.
87	Ляшевич Олександра	випуск 1885 р.

88	Морачевич Ольга	випуск 1885 р.
89	Назаревич Лідія	випуск 1885 р.
90	Ніколаєва Клавдія	випуск 1885 р.
91	Сендульська Олена	випуск 1885 р.
92	Сильвестрова Софія	випуск 1885 р.
93	Синеуцька Павла	випуск 1885 р.
94	Хотовицька Євгенія	випуск 1885 р.
95	Храневич Ольга	випуск 1885 р.
96	Цеховська Марія	випуск 1885 р.
97	Зубчевська Раїса	випуск 1885 р.
98	Андрєєва Соломонія	випуск 1887 р.
99	Артистова Марія	випуск 1887 р.
100	Балина Марія	випуск 1887 р.
101	Вержбицька Надія	випуск 1887 р.
102	Гуславська Марія	випуск 1887 р.
103	Дивильковська Інна	випуск 1887 р.
104	Должанська Олександра	випуск 1887 р.
105	Долинська Валентина	випуск 1887 р.
106	Іваницька Неоніла	випуск 1887 р.
107	Карасек Євгенія	випуск 1887 р.
108	Киозицька Ольга	випуск 1887 р.
109	Конашинська Ольга	випуск 1887 р.
110	Кондратович Євгенія	випуск 1887 р.
111	Коссович Анастасія	випуск 1887 р.
112	Ляшевич Лідія	випуск 1887 р.
113	Матусевич Анна	випуск 1887 р.
114	Мяковська Олександра	випуск 1887 р.
115	Новодворська Марія	випуск 1887 р.
116	Радковська Катерина	випуск 1887 р.
117	Селецька Василіса	випуск 1887 р.
118	Терлецька Марія	випуск 1887 р.
119	Торська Неоніла	випуск 1887 р.
120	Шпульська Христина	випуск 1887 р.
121	Андрошук Тетяна	випуск 1889 р.
122	Аристова Олександра	випуск 1889 р.
123	Афончікова Марія	випуск 1889 р.
124	Баліна Неоніла	випуск 1889 р.
125	Владимирська Євгенія	випуск 1889 р.
126	Волландт Людмила	випуск 1889 р.
127	Залуська Надія	випуск 1889 р.
128	Іваницька Віра	випуск 1889 р.
129	Камінська Агнія	випуск 1889 р.
130	Конахевич Людмила	випуск 1889 р.
131	Кршечковська Юлія	випуск 1889 р.
132	Кухарська Олена	випуск 1889 р.
133	Ломиковська Маріонілла	випуск 1889 р.

134	Лондкевич Лариса	випуск 1889 р.
135	Лондкевич Єлизавета	випуск 1889 р.
136	Лукаsevич Марія	випуск 1889 р.
137	Лучинська Анна	випуск 1889 р.
138	Ніоти Марія	випуск 1889 р.
139	Оставовська Надія	випуск 1889 р.
140	Рибчинська Афанасія	випуск 1889 р.
141	Сосіяновська Катерина	випуск 1889 р.
142	Туржанська Олександра	випуск 1889 р.
143	Хоминська Юлія	випуск 1889 р.
144	Яссієвич Олена	випуск 1889 р.
145	Лонткевич Лідія	випуск 1889 р.
146	Баліна Олександра	випуск 1891 р.
147	Баліна Таїсія	випуск 1891 р.
148	Гучинська Анна	випуск 1891 р.
149	Дорожинська Катерина	випуск 1891 р.
150	Єльцова Софія	випуск 1891 р.
151	Карасек Агнія	випуск 1891 р.
152	Кильчевська Анна	випуск 1891 р.
153	Копашинська Клавдія	випуск 1891 р.
154	Кршечковська Варвара	випуск 1891 р.
155	Куллер Анна	випуск 1891 р.
156	Лазарева Олександра	випуск 1891 р.
157	Лотоцька Єлизавета	випуск 1891 р.
158	Мельничукова Олена	випуск 1891 р.
159	Наголкіна Єлизавета	випуск 1891 р.
160	Немолівська Іларія	випуск 1891 р.
161	Нікітіна Ольга	випуск 1891 р.
162	Самарська Любов	випуск 1891 р.
163	Сосновська Феодора	випуск 1891 р.
164	Ферстер Віра	випуск 1891 р.
165	Хотовицька Марина	випуск 1891 р.
166	Храневич Анна	випуск 1891 р.
167	Шумакова Олена	випуск 1891 р.
168	Андрощук Антоніна	випуск 1893 р.
169	Афончікова Софія	випуск 1893 р.
170	Безпалова Юлія	випуск 1893 р.
171	Боярська Віра	випуск 1893 р.
172	Вержбицька Марія	випуск 1893 р.
173	Гришаневська Олександра	випуск 1893 р.
174	Де-Вітт Ольга	випуск 1893 р.
175	Дорожинська Іуліанія	випуск 1893 р.
176	Ігнатович Антоніна	випуск 1893 р.
177	Корпова Олена	випуск 1893 р.
178	Кисельова Марія	випуск 1893 р.
179	Корчинська Марія	випуск 1893 р.

180	Ляшина Софія	випуск 1893 р.
181	Рибицька Марія	випуск 1893 р.
182	Саско Надія	випуск 1893 р.
183	Сикачинська Марія	випуск 1893 р.
184	Соботович Анастасія	випуск 1893 р.
185	Цветкова Надія	випуск 1893 р.
186	Цеховська Єлизавета	випуск 1893 р.
187	Щеголова Євгенія	випуск 1893 р.
188	Ейсмонт Євгенія	випуск 1893 р.
189	Галятовська Людмила	випуск 1895 р.
190	Гловинська Агнія	випуск 1895 р.
191	Гловинська Єлизавета	випуск 1895 р.
192	Гречина Ксенія	випуск 1895 р.
193	Григорьєва Марія	випуск 1895 р.
194	Де-Вітта Надія	випуск 1895 р.
195	Димінська Софія	випуск 1895 р.
196	Євсевська Ольга	випуск 1895 р.
197	Завадовська Надія	випуск 1895 р.
198	Завадовська Євгенія	випуск 1895 р.
199	Зинович Людмила	випуск 1895 р.
200	Конахевич Наталія	випуск 1895 р.
201	Копейковська Лариса	випуск 1895 р.
202	Корчинська Зинаїда	випуск 1895 р.
203	Кумельська Надія	випуск 1895 р.
204	Линевич Марія	випуск 1895 р.
205	Лукич Олена	випуск 1895 р.
206	Ляпина Надія	випуск 1895 р.
207	Маслова Лідія	випуск 1895 р.
208	Ротинфельд Лідія	випуск 1895 р.
209	Рибчинська Афанасія	випуск 1895 р.
210	Саско Віра	випуск 1895 р.
211	Смородська Марія	випуск 1895 р.
212	Сумневич Олександра	випуск 1895 р.
213	Теодорович Єлизавета	випуск 1895 р.
214	Фуріна Віра	випуск 1895 р.
215	Храневич Любов	випуск 1895 р.
216	Брусніченко Марія	випуск 1897 р.
217	Бухович Анна	випуск 1897 р.
218	Гардасевич Феодосія	випуск 1897 р.
219	Гемпель Марія	випуск 1897 р.
220	Глинська Леоніла	випуск 1897 р.
221	Гловинська Марія	випуск 1897 р.
222	Горлецька Олександра	випуск 1897 р.
223	Гридіна Марія	випуск 1897 р.
224	Дунаєвська Феодосія	випуск 1897 р.
225	Завадська Лідія	випуск 1897 р.

226	Кисельова Ольга	випуск 1897 р.
227	Ковалевська Феодосія	випуск 1897 р.
228	Конашинська Лідія	випуск 1897 р.
229	Кошуба Олександра	випуск 1897 р.
230	Леонткевич Марія	випуск 1897 р.
231	Павлючикова Марія	випуск 1897 р.
232	Пилиховська Антоніна	випуск 1897 р.
233	Пржевальська Ольга	випуск 1897 р.
234	Прохоренко Марія	випуск 1897 р.
235	Радковська Варвара	випуск 1897 р.
236	Руденко Валентина	випуск 1897 р.
237	Таранович Наталія	випуск 1897 р.
238	Черкавська Марія	випуск 1897 р.
239	Брусніченко Дарія	випуск 1899 р.
240	Бухович Антоніна	випуск 1899 р.
241	Васильєва Віра	випуск 1899 р.
242	Глинська Марія	випуск 1899 р.
243	Голдаєвич Марія	випуск 1899 р.
244	Голубєва Марія	випуск 1899 р.
245	Грушецька Євгенія	випуск 1899 р.
246	Гуманська Наталія	випуск 1899 р.
247	Гуманська Надія	випуск 1899 р.
248	Гучинська Людмила	випуск 1899 р.
249	Дорожинська Надія	випуск 1899 р.
250	Забавська Марія	випуск 1899 р.
251	Корчинська Афанасія	випуск 1899 р.
252	Мокршанська Марія	випуск 1899 р.
253	Немоловська Віра	випуск 1899 р.
254	Ненілова Марія	випуск 1899 р.
255	Островська Анна	випуск 1899 р.
256	Отто Софія	випуск 1899 р.
257	Паздерко Зиновія	випуск 1899 р.
258	Переверзева Віра	випуск 1899 р.
259	Полетаєва Юлія	випуск 1899 р.
260	Средович Марія	випуск 1899 р.
261	Столярська Софія	випуск 1899 р.
262	Тарасевич Антоніна	випуск 1899 р.
263	Теодорович Марія	випуск 1899 р.
264	Храневич Віра	випуск 1899 р.
265	Якубська Наталія	випуск 1899 р.
266	Афончікова Катерина	випуск 1901 р.
267	Глинська Олімпіада	випуск 1901 р.
268	Горлецька Віра	випуск 1901 р.
269	Горлова Стефаніда	випуск 1901 р.
270	Гутовська Софія	випуск 1901 р.
271	Григорович-Барська Євгенія	випуск 1901 р.

272	Доброчинська Леонтія	випуск 1901 р.
273	Жирицька Зинаїда	випуск 1901 р.
274	Жуковська Іуліанія	випуск 1901 р.
275	Іванова Віра	випуск 1901 р.
276	Калабановська Неоніла	випуск 1901 р.
277	Капустинська Марія	випуск 1901 р.
278	Кващевська Єлизавета	випуск 1901 р.
279	Кандержинська Ксенія	випуск 1901 р.
280	Лазаренко-Дідковська Лідія	випуск 1901 р.
281	Левицька Людмила	випуск 1901 р.
282	Линевич Зинаїда	випуск 1901 р.
283	Малевич Анна	випуск 1901 р.
284	Малиніна Ніна	випуск 1901 р.
285	Москалевич Ольга	випуск 1901 р.
286	Нежуй-Белюсова Наталія	випуск 1901 р.
287	Новицька Ольга	випуск 1901 р.
288	Пржевальська Марія	випуск 1901 р.
289	Щеголева Лідія	випуск 1901 р.
290	Подмешальська Євдокія	випуск 1901 р.
291	Александрович Людмила	випуск 1903 р.
292	Богушевич Євгенія	випуск 1903 р.
293	Гуманська Євгенія	випуск 1903 р.
294	Заблоцька Анна	випуск 1903 р.
295	Іваницька-Василенко Маргарита	випуск 1903 р.
296	Івашкевич Євгенія	випуск 1903 р.
297	Ковалевськ Ніна	випуск 1903 р.
298	Комарницька Зинаїда	випуск 1903 р.
299	Крживецька Вікторія	випуск 1903 р.
300	Кулих Анна	випуск 1903 р.
301	Машук Лариса	випуск 1903 р.
302	Милишкевич Віра	випуск 1903 р.
303	Наумович Ніоніла	випуск 1903 р.
304	Новицька Наталія	випуск 1903 р.
305	Панькевич Віра	випуск 1903 р.
306	Пацевич Євгенія	випуск 1903 р.
307	Пустарнакова Олена	випуск 1903 р.
308	Радкевич Людмила	випуск 1903 р.
309	Таранович Єлизавета	випуск 1903 р.
310	Чельцова Віра	випуск 1903 р.
311	Чуйкова Анна	випуск 1903 р.
312	Шарммакевич Марія	випуск 1903 р.
313	Якубська Ольга	випуск 1903 р.
314	Янчевська Олена	випуск 1903 р.
315	Ярова Ніна	випуск 1903 р.
316	Веселовська Ємілія	випуск 1904 р.
317	Жаковська Марія	випуск 1904 р.

318	Ігнатович Олена	випуск 1904 р.
319	Кривицька Аполлінарія	випуск 1904 р.
320	Лобачевська Наталія	випуск 1904 р.
321	Огибовська Олена	випуск 1904 р.
322	Павлович Ольга	випуск 1904 р.
323	Піотровська Софія	випуск 1904 р.
324	Смирягіна Любов	випуск 1904 р.
325	Юркевич Ніна	випуск 1904 р.
326	Алексєва Тетяна	випуск 1905 р.
327	Беднярська Юлія	випуск 1905 р.
328	Бухович Олена	випуск 1905 р.
329	Висоцька Лідія	випуск 1905 р.
330	Гой Євгенія	випуск 1905 р.
331	Гловинська Афанасія	випуск 1905 р.
332	Голоскевич Ніна	випуск 1905 р.
333	Гутовська Анна	випуск 1905 р.
334	Де-Вітт Зинаїда	випуск 1905 р.
335	Жолткевич Людмила	випуск 1905 р.
336	Кендзержинська Марія	випуск 1905 р.
337	Ковалевська Лідія	випуск 1905 р.
338	Коротинська Лариса	випуск 1905 р.
339	Левицька Милослава	випуск 1905 р.
340	Линевич Євгенія	випуск 1905 р.
341	Малевич Олена	випуск 1905 р.
342	Малиновська Тамара	випуск 1905 р.
343	Мясникова Валентина	випуск 1905 р.
344	Осташевська Лідія	випуск 1905 р.
345	Осташевська Ніна	випуск 1905 р.
346	Поляновська Надія	випуск 1905 р.
347	Сизинкевич Олександр	випуск 1905 р.
348	Столярська Олена	випуск 1905 р.
349	Синицька Марія	випуск 1905 р.
350	Чеважевська Ольга	випуск 1905 р.
351	Щербакова Марія	випуск 1905 р.
352	Щербакова Ольга	випуск 1905 р.
353	Балюк Єлизавета	випуск 1906 р.
354	Баланеско Людмила	випуск 1906 р.
355	Віленська Лідія	випуск 1906 р.
356	Горлецька Ольга	випуск 1906 р.
357	Гутовська Ольга	випуск 1906 р.
358	Заблоцька Олена	випуск 1906 р.
359	Коцюбинська Катерина	випуск 1906 р.
360	Ладигіна Ніна	випуск 1906 р.
361	Малиновська Юлія	випуск 1906 р.
362	Стретович-Меленевська Анна	випуск 1906 р.
363	Стретович-Меленевська Тетяна	випуск 1906 р.

364	Ульянченко Марія	випуск 1906 р.
365	Філатова Євгенія	випуск 1906 р.
366	Алексєва Наталія	випуск 1907 р.
367	Антонишина Катерина	випуск 1907 р.
368	Богушевич Ксенія	випуск 1907 р.
369	Бутович Зинаїда	випуск 1907 р.
370	Василенко Ольга	випуск 1907 р.
371	Василенко Олена	випуск 1907 р.
372	Влосова Євгенія	випуск 1907 р.
373	Войцєховська Ніна	випуск 1907 р.
374	Висоцька Ніна	випуск 1907 р.
375	Голоскевич Галина	випуск 1907 р.
376	Голоскевич Євгенія	випуск 1907 р.
377	Де-Вітт Анна	випуск 1907 р.
378	Загуменюк Євгенія	випуск 1907 р.
379	Кікець Євгенія	випуск 1907 р.
380	Клопотович Любов	випуск 1907 р.
381	Ковалєвська Наталія	випуск 1907 р.
382	Лобачєвська Марія	випуск 1907 р.
383	Лопатинська Марія	випуск 1907 р.
384	Малєвич Софія	випуск 1907 р.
385	Пацевич Марія	випуск 1907 р.
386	Столярська Євгенія	випуск 1907 р.
387	Філіппова Іуліанія	випуск 1907 р.
388	Шумська Галина	випуск 1907 р.
389	Юркевич Лідія	випуск 1907 р.
390	Яремчук Іуліанія	випуск 1907 р.
391	Александрович Марія	випуск 1908 р.
392	Антонишина Євгенія	випуск 1908 р.
393	Антонович Лідія	випуск 1908 р.
394	Байдина Тетяна	випуск 1908 р.
395	Белецька Ольга	випуск 1908 р.
396	Василенко Вікторія	випуск 1908 р.
397	Васильєва Олена	випуск 1908 р.
398	Влах Надія	випуск 1908 р.
399	Володкевич Галина	випуск 1908 р.
400	Воцєлева Лідія	випуск 1908 р.
401	Івашкевич Лідія	випуск 1908 р.
402	Квіта Валентина	випуск 1908 р.
403	Клопотович Олена	випуск 1908 р.
404	Кононець Єлизавєта	випуск 1908 р.
405	Коротинська Олександра	випуск 1908 р.
406	Малиновська Ніна	випуск 1908 р.
407	Немолєвська Ольга	випуск 1908 р.
408	Нищинська Олена	випуск 1908 р.
409	Пацевич Олена	випуск 1908 р.

410	Рожанська Ніна	випуск 1908 р.
411	Рожановська Юлія	випуск 1908 р.
412	Садовська Любов	випуск 1908 р.
413	Селинина Катерина	випуск 1908 р.
414	Симура Юлія	випуск 1908 р.
415	Смоленко Ольга	випуск 1908 р.
416	Філатова Ніна	випуск 1908 р.
417	Федорова Людмила	випуск 1908 р.
418	Філіппова Лідія	випуск 1908 р.
419	Шумовська Анастасія	випуск 1908 р.
420	Шибінська Євгенія	випуск 1908 р.
421	Шмолик Кекилія	випуск 1908 р.
422	Яницька Тетяна	випуск 1908 р.
423	Яроцька Валентина	випуск 1908 р.
424	Яцковська Неоніла	випуск 1908 р.
425	Безсмертна Тамара	випуск 1909 р.
426	Бухович Віра	випуск 1909 р.
427	Нежулій-Белоусова Галина	випуск 1909 р.
428	Варницька Марія	випуск 1909 р.
429	Горлова Людмила	випуск 1909 р.
430	Гречина Анисія	випуск 1909 р.
431	Грищенко Марія	випуск 1909 р.
432	Гутовська Ксенія	випуск 1909 р.
433	Дмитрієва Лідія	випуск 1909 р.
434	Заблоцька Марія	випуск 1909 р.
435	Завадська Марія	випуск 1909 р.
436	Кавецька Анна	випуск 1909 р.
437	Каролинська Валентина	випуск 1909 р.
438	Концевич Валентина	випуск 1909 р.
439	Котульська Алевтина	випуск 1909 р.
440	Круковська Наталія	випуск 1909 р.
441	Ладигіна Ольга	випуск 1909 р.
442	Левицька Ольга	випуск 1909 р.
443	Милешкевич Людмила	випуск 1909 р.
444	Помяновська Марія	випуск 1909 р.
445	Рогальська Алла	випуск 1909 р.
446	Сизинкевич Надія	випуск 1909 р.
447	Стретович-Меленевська Надія	випуск 1909 р.
448	Титова Віра	випуск 1909 р.
449	Шиманюк Олена	випуск 1909 р.
450	Шиприкевич Ксенія	випуск 1909 р.
451	Шиприкевич Лідія	випуск 1909 р.
452	Яроцька Віра	випуск 1909 р.
453	Беднарська Ольга	випуск 1910 р.
454	Бохенська Лариса	випуск 1910 р.
455	Брамм Валерія	випуск 1910 р.

456	Бучинська Любов	випуск 1910 р.
457	Голоскевич Наталія	випуск 1910 р.
458	Грищенко Анна	випуск 1910 р.
459	Гутовська Вікторія	випуск 1910 р.
460	Зарубіна Олена	випуск 1910 р.
461	Кавецька Наталія	випуск 1910 р.
462	Квацевська Олександра	випуск 1910 р.
463	Кулеша Марія	випуск 1910 р.
464	Лончинська Віра	випуск 1910 р.
465	Мануїлова Зинаїда	випуск 1910 р.
466	Масловська Галина	випуск 1910 р.
467	Масловська Наталія	випуск 1910 р.
468	Машук Євгенія	випуск 1910 р.
469	Недзведовська Євгенія	випуск 1910 р.
470	Окоємова Євгенія	випуск 1910 р.
471	Павлович Анна	випуск 1910 р.
472	Рожановська Лідія	випуск 1910 р.
473	Рибаконь Зинаїда	випуск 1910 р.
474	Сайкович Віра	випуск 1910 р.
475	Седиви Софія	випуск 1910 р.
476	Струминська Ольга	випуск 1910 р.
477	Струминська Ніна	випуск 1910 р.
478	Сус Ніна	випуск 1910 р.
479	Честилина Ксенія	випуск 1910 р.
480	Чигиринна Анна	випуск 1910 р.
481	Александрович Зинаїда	випуск 1911 р.
482	Антипова Зинаїда	випуск 1911 р.
483	Баланеско Клавдія	випуск 1911 р.
484	Балевич Ксенія	випуск 1911 р.
485	Боруцька Олександра	випуск 1911 р.
486	Бруцька Анна	випуск 1911 р.
487	Буш Марія	випуск 1911 р.
488	Гречина Маргарита	випуск 1911 р.
489	Грищук Олена	випуск 1911 р.
490	Жуковська Катерина	випуск 1911 р.
491	Жуковська Лідія	випуск 1911 р.
492	Земан Анна	випуск 1911 р.
493	Івановська Антоніна	випуск 1911 р.
494	Качаровська Ольга	випуск 1911 р.
495	Климковська Ніна	випуск 1911 р.
496	Лагоріо Єлизавета	випуск 1911 р.
497	Лизлова Віра	випуск 1911 р.
498	Малевич Наталія	випуск 1911 р.
499	Мержвинська Ольга	випуск 1911 р.
500	Могилевська Ніна	випуск 1911 р.
501	Недзвидовська Марія	випуск 1911 р.

502	Нейман Ольга	випуск 1911 р.
503	Нікольська Анна	випуск 1911 р.
504	Орлова Марія	випуск 1911 р.
505	Рогальська Марія	випуск 1911 р.
506	Ромашкан Надія	випуск 1911 р.
507	Станишевська Лідія	випуск 1911 р.
508	Степанова Анна	випуск 1911 р.
509	Тітова Катерина	випуск 1911 р.
510	Третесьька Марія	випуск 1911 р.
511	Філатова Лариса	випуск 1911 р.
512	Хотовицька Ірина	випуск 1911 р.
513	Цуйманова Олена	випуск 1911 р.
514	Чайкова Надія	випуск 1911 р.
515	Шумська Віра	випуск 1911 р.
516	Божовська Євгенія	випуск 1912 р.
517	Буцинська Зоя	випуск 1912 р.
518	Вишинська Галина	випуск 1912 р.
519	Габла Наталія	випуск 1912 р.
520	Госькевич Віра	випуск 1912 р.
521	Гордієвич Надія	випуск 1912 р.
522	Даненкович Катерина	випуск 1912 р.
523	Должанська Ніна	випуск 1912 р.
524	Жмудська Анна	випуск 1912 р.
525	Зенкова Марія	випуск 1912 р.
526	Івашкевич Анна	випуск 1912 р.
527	Капустинська Марія	випуск 1912 р.
528	Керножицька Лідія	випуск 1912 р.
529	Ковалевська Людмила	випуск 1912 р.
530	Крупська Марія	випуск 1912 р.
531	Куликовська Тетяна	випуск 1912 р.
532	Левкевич Віра	випуск 1912 р.
533	Мизецька Марія	випуск 1912 р.
534	Москалевич Галинв	випуск 1912 р.
535	Пендзовська Афанасія	випуск 1912 р.
536	Рекало Лідія	випуск 1912 р.
537	Рошковська Ксенія	випуск 1912 р.
538	Соботович Марія	випуск 1912 р.
539	Соколовська Лідія	випуск 1912 р.
540	Софронієва Ксенія	випуск 1912 р.
541	Станишевська Зинаїда	випуск 1912 р.
542	Тітова Євгенія	випуск 1912 р.
543	Хршановська Олена	випуск 1912 р.
544	Червинська Єрміонія	випуск 1912 р.
545	Шиманюк Ольга	випуск 1912 р.
546	Шиприкевич Єлизавета	випуск 1912 р.
547	Бендеровська Флоріда	випуск 1913 р.

548	Бичковська Марія	випуск 1913 р.
549	Белошицька Марія	випуск 1913 р.
550	Васильєва Лариса	випуск 1913 р.
551	Гутовська Марія	випуск 1913 р.
552	Дмитрієва Софія	випуск 1913 р.
553	Жаковська Ніна	випуск 1913 р.
554	Зарубіна Софія	випуск 1913 р.
555	Кващевська Марія	випуск 1913 р.
556	Капустинська Ольга	випуск 1913 р.
557	Каролинська Антоніна	випуск 1913 р.
558	Корнилович Марія	випуск 1913 р.
559	Коршунова Ольга	випуск 1913 р.
560	Львович Софія	випуск 1913 р.
561	Марковська Параскева	випуск 1913 р.
562	Морчаковська Євгенія	випуск 1913 р.
563	Нечай Міліца	випуск 1913 р.
564	Осинська Марія	випуск 1913 р.
565	Паркова Наталія	випуск 1913 р.
566	Свобода Людмила	випуск 1913 р.
567	Струменська Олена	випуск 1913 р.
568	Томільцева-Макарова Софія	випуск 1913 р.
569	Філіппова Марія	випуск 1913 р.
570	Цибульська Ксенія	випуск 1913 р.
571	Червинська Анатолія	випуск 1913 р.
572	Яроцька Наталія	випуск 1913 р.
573	Яроцька Лариса	випуск 1913 р.
574	Аверьянова Єлизавета	випуск 1914 р.
575	Александрович Людмила	випуск 1914 р.
576	Белошицька Євгенія	випуск 1914 р.
577	Войцеховська Анна	випуск 1914 р.
578	Воцелева Валентина	випуск 1914 р.
579	Гуртович Тетяна	випуск 1914 р.
580	Долинська Віра	випуск 1914 р.
581	Єременко Тетяна	випуск 1914 р.
582	Златковська Євгенія	випуск 1914 р.
583	Іщенко Марія	випуск 1914 р.
584	Калиновська Лідія	випуск 1914 р.
585	Кікець Лідія	випуск 1914 р.
586	Криницька Марія	випуск 1914 р.
587	Крижановська Любов	випуск 1914 р.
588	Левицька Євгенія	випуск 1914 р.
589	Малевич Лідія	випуск 1914 р.
590	Михалевич Олександра	випуск 1914 р.
591	Миролубова Надія	випуск 1914 р.
592	Перхорович Любов	випуск 1914 р.
593	Ржепецька Ксенія	випуск 1914 р.

594	Романовська Олександра	випуск 1914 р.
595	Сайко Анна	випуск 1914 р.
596	Сачина Марія	випуск 1914 р.
597	Симура Ольга	випуск 1914 р.
598	Соболевська Марія	випуск 1914 р.
599	Седлецька Марія	випуск 1914 р.
600	Трембновецька Зиновія	випуск 1914 р.
601	Ужинська Ольга	випуск 1914 р.
602	Фейльмецгер Віра	випуск 1914 р.
603	Фотинська Ксенія	випуск 1914 р.
604	Хотовицька Марія	випуск 1914 р.
605	Шиприкевич Варвара	випуск 1914 р.
606	Шкарбіна Лідія	випуск 1914 р.
607	Шмолик Ольга	випуск 1914 р.
608	Абрамович Лідія	випуск 1915 р.
609	Александрович Ангеліна	випуск 1915 р.
610	Байдина Ніна	випуск 1915 р.
611	Байер Людмила	випуск 1915 р.
612	Беднарська Лідія	випуск 1915 р.
613	Бичковська Ольга	випуск 1915 р.
614	Бичковська Тетяна	випуск 1915 р.
615	Васильєва Анфіса	випуск 1915 р.
616	Влах Антоніна	випуск 1915 р.
617	Гречина Катерина	випуск 1915 р.
618	Захаржевська Віра	випуск 1915 р.
619	Кавецька Раїса	випуск 1915 р.
620	Кирєєнко Галина	випуск 1915 р.
621	Коротинська Марія	випуск 1915 р.
622	Костюкевич Людмила	випуск 1915 р.
623	Кошиц Лідія	випуск 1915 р.
624	Кулакова Людмила	випуск 1915 р.
625	Мановська Олександра	випуск 1915 р.
626	Марковська Домнікія	випуск 1915 р.
627	Ніколаї Марія	випуск 1915 р.
628	Паркова Надія	випуск 1915 р.
629	Пензовська Марія	випуск 1915 р.
630	Пугова Антоніна	випуск 1915 р.
631	Раєвська Лідія	випуск 1915 р.
632	Смоленко Людмила	випуск 1915 р.
633	Степанова Аріадна	випуск 1915 р.
634	Столярець Віра	випуск 1915 р.
635	Столярець Любов	випуск 1915 р.
636	Тарасюк Галина	випуск 1915 р.
637	Троїцька Ольга	випуск 1915 р.
638	Яроцька Марія	випуск 1915 р.
639	Яценюк Єлизавета	випуск 1915 р.

640	Аксьонова Євгенія	1922/23 н.р.
641	Андреевська Лариса	1922/23 н.р.
642	Андреевська Марія	1922/23 н.р.
643	Бабенко Ніна	1922/23 н.р.
644	Бабіч Галина	1922/23 н.р.
645	Бабіч Лідія	1922/23 н.р.
646	Баклановська (Брушневська) Марія	1916-1917 - закінчує 8 клас
647	Баранчевська Наталія	1922/23 н.р.
648	Башина Олена	1922/23 н.р.
649	Безсмертна Тамара	1922/23 н.р.
650	Безюк Галина	1922/23 н.р.
651	Бережецька Віра	1922/23 н.р.
652	Берестовська Тамара	1922/23 н.р.
653	Беньковська Любов	1922/23 н.р.
654	Бичковська Анна	1922/23 н.р.
655	Бичковська Ніна	1922/23 н.р.
656	Бонякевич Тамара	1922/23 н.р.
657	Бонякевич Тетяна	1922/23 н.р.
658	Борковська	1922/23 н.р.
659	Боруцька Агнія	1922/23 н.р.
660	Боскіс Ольга	1922/23 н.р.
661	Бурмістрова Галина	1922/23 н.р.
662	Буцинська Маргарита	1922/23 н.р.
663	Бучак Тамара	1922/23 н.р.
664	Бялозуб Тамара	1922/23 н.р.
665	Вагнер Олена	1922/23 н.р.
666	Ванек Софія	1922/23 н.р.
667	Варжанська Галина	1922/23 н.р.
668	Величковська Тетяна	1922/23 н.р.
669	Всхова Віра	1922/23 н.р.
670	Всхова Ольга	1922/23 н.р.
671	Вишненко (Вишневська) Ольга	
672	Власева Єлизавета	1922/23 н.р.
673	Власева Софія	1922/23 н.р.
674	Волкович Елена	1922/23 н.р.
675	Волосович Тамара	1922/23 н.р.
676	Воронкова Марія	1922/23 н.р.
677	Восколович Віра	1922/23 н.р.
678	Восколович Зінаїда	1922/23 н.р.
679	Гайденко Галина	1922/23 н.р.
680	Гамачан Оленка	1922/23 н.р.
681	Ганс Розалія	1922/23 н.р.
682	Геретецька Віра	
683	Гіджинська Галина	1922/23 н.р.
684	Гловинська Афанасія	1900 р.
685	Голдаєвич Анна	1922/23 н.р.

686	Голдаєвич Віра	1922/23 н.р.
687	Горбачевська Ірена	1922/23 н.р.
688	Григор'єва Лідія	1922/23 н.р.
689	Григор'єва Людмила	1922/23 н.р.
690	Гудова Олена	1922/23 н.р.
691	Гудова Тамара	1922/23 н.р.
692	Гуменська Тамара	1922/23 н.р.
693	Гурковська	
694	Гуртович Зинаїда	1922/23 н.р.
695	Гусакова Тетяна	1922/23 н.р.
696	Гутовська Олена	1922/23 н.р.
697	Гутовська Вікторія	
698	Демідюк Анна	1922/23 н.р.
699	Демідюк Марія	1922/23 н.р.
700	Демідюк Ольга	1922/23 н.р.
701	Диджал Тетяна	1922/23 н.р.
702	Дмітраченкова Ольга	1922/23 н.р.
703	Дмітраченкова Тамара	1922/23 н.р.
704	Дмітроченкова Віра	1922/23 н.р.
705	Дубінська Антоніна	1922/23 н.р.
706	Дубінська Віра	1922/23 н.р.
707	Ейкалович Лариса	1922/23 н.р.
708	Євстаф'єва Валентина	1922/23 н.р.
709	Євстаф'єва Євгенія	1922/23 н.р.
710	Єжерська Галина	1922/23 н.р.
711	Желеніна Ірена	1922/23 н.р.
712	Желенкіна Людмила	1922/23 н.р.
713	Журавська Єлизавета	1922/23 н.р.
714	Загановська Олена	у 1919 р. - всуп в училище
715	Заміралова Ніна	1922/23 н.р.
716	Здунчук Марія	1922/23 н.р.
717	Златковська Олена	1922/23 н.р.
718	Златковська Тамара	1922/23 н.р.
719	Значковська Євгенія	1922/23 н.р.
720	Іваницька Ірена	1922/23 н.р.
721	Іванова Анастасія	1922/23 н.р.
722	Іванова Наталія	1922/23 н.р.
723	Іванова Неоніла	1922/23 н.р.
724	Іванова Ніна	1922/23 н.р.
725	Ігнатович Ольга	1922/23 н.р.
726	Іщенко Анна	1922/23 н.р.
727	Іщенко Валентина	1922/23 н.р.
728	Кавецька Олена	1922/23 н.р.
729	Карачевська Лідія	1922/23 н.р.
730	Карліна Єлизавета	1922/23 н.р.
731	Качерова Галина	1922/23 н.р.

732	Качерова Лідія	1922/23 н.р.
733	Кікець Клавдія	
734	Кікець Марія	1922/23 н.р.
735	Климковська Юлія	1865
736	Ковалевська Неофіла	1900 р.
737	Кожіцка Зоя	1922/23 н.р.
738	Кожіцка Олена	1922/23 н.р.
739	Комар Тамара	1922/23 н.р.
740	Кондрацка Олена	1922/23 н.р.
741	Константиова Ольга	1922/23 н.р.
742	Коротинська Олена	1910-1920 рр.
743	Коштял Людмила	1922/23 н.р.
744	Кравченко Валентина	1922/23 н.р.
745	Крижановська Зинаїда	1922/23 н.р.
746	Кузьменко Марія	1922/23 н.р.
747	Кузьмина Надія	1922/23 н.р.
748	Кулаковська Віра	1922/23 н.р.
749	Кулаковська Ольга	1922/23 н.р.
750	Кушевич Анна	1922/23 н.р.
751	Кушевич Домініка	1922/23 н.р.
752	Кушнірук Єлизавета	1922/23 н.р.
753	Ламухович	
754	Ласковська Олена	1922/23 н.р.
755	Левицька Наталія	1922/23 н.р.
756	Левкович Наталія	1865
757	Левкович Софія	1865
758	Лігінчевич Тетяна	1922/23 н.р.
759	Лінева Зинаїда	1922/23 н.р.
760	Лінцова	1922/23 н.р.
761	Лопуховіч Ірена	1922/23 н.р.
762	Лопуховіч Марія	1922/23 н.р.
763	Лудкевич Галина	1922/23 н.р.
764	Лукіч Валентина	1922/23 н.р.
765	Лукіч Ольга	1922/23 н.р.
766	Маєвська Любов	1922/23 н.р.
767	Максимова Людмила	1922/23 н.р.
768	Малиновська Віра	1922/23 н.р.
769	Марковська Палагея	1922/23 н.р.
770	Мартінова Анна	1922/23 н.р.
771	Мартинюк Матрона	1922/23 н.р.
772	Марчевич Катерина	1922/23 н.р.
773	Мичковська Катерина	
774	Міноковська Людмила	1922/23 н.р.
775	Міноковська Олена	1922/23 н.р.
776	Міронович Марія	1922/23 н.р.
777	Мокшанська Валентина	1922/23 н.р.

778	Мокшанська Любов	1922/23 н.р.
779	Мріхін Ольга	1922/23 н.р.
780	Мріхін Тамара	1922/23 н.р.
781	Нарушевич Ніна	1922/23 н.р.
782	Некевич Марія	1922/23 н.р.
783	Нечаєва Софія	
784	Нещинська Тетяна	1922/23 н.р.
785	Нестерская Ольга	1922/23 н.р.
786	Нікончук Ніна	
787	Нікончук Олена	1922/23 н.р.
788	Новицька Євгенія	1922/23 н.р.
789	Новік Ольга	1922/23 н.р.
790	Новосілецька Марія	1922/23 н.р.
791	Новосілецька Раїса	1922/23 н.р.
792	Озайковська Тетяна	1922/23 н.р.
793	Омшанська Віра	1922/23 н.р.
794	Омшанська Марія	1922/23 н.р.
795	Павлічук Євгенія	1922/23 н.р.
796	Павчинська Алла	1922/23 н.р.
797	Павчинська Любов	1922/23 н.р.
798	Павчинська Тетяна	1922/23 н.р.
799	Панченко Віра	1922/23 н.р.
800	Панченко Софія	1922/23 н.р.
801	Петренко Олена	1922/23 н.р.
802	Піжель Антоніна	1922/23 н.р.
803	Пінкевич	1922/23 н.р.
804	Плашевська Людмила	1922/23 н.р.
805	Повехина Лариса	1922/23 н.р.
806	Повехина Тамара	1922/23 н.р.
807	Попова Валентина	1922/23 н.р.
808	Прибильська Тетяна	1922/23 н.р.
809	Присєвка Ірена	1922/23 н.р.
810	Приходько Людмила	1922/23 н.р.
811	Процюк Валентина	1922/23 н.р.
812	Пудловська Євгенія	1922/23 н.р.
813	Пудловська Надія	1922/23 н.р.
814	Пугова Наталія	1922/23 н.р.
815	Пучкарова Марія	1922/23 н.р.
816	Пучкарова Ольга	1922/23 н.р.
817	Пьонтковська Марія	1922/23 н.р.
818	Пьонтковська Ольга	1922/23 н.р.
819	Пьотрова Віра	1922/23 н.р.
820	Рихлицька Лариса	1922/23 н.р.
821	Рудницька Ольга	1922/23 н.р.
822	Рустамовіч Наталія	1922/23 н.р.
823	Савчук Олександра	1922/23 н.р.

824	Самограницька Лідія	1922/23 н.р.
825	Саранчова Ніна	1922/23 н.р.
826	Сачина Олександра	1922/23 н.р.
827	Сачковська Тетяна	1922/23 н.р.
828	Скланченко Галина	1922/23 н.р.
829	Скланченко Ніна	1922/23 н.р.
830	Сколозубова Євгенія	1922/23 н.р.
831	Сколозубова Ольга	1922/23 н.р.
832	Скшипковська Наталія	1922/23 н.р.
833	Славинська Ніна	
834	Слесарчук Єлизавета	1922/23 н.р.
835	Созонова Віра	1922/23 н.р.
836	Соколовська Валентина	1922/23 н.р.
837	Сотирова Зоя	1922/23 н.р.
838	Столяр Серафіма	1922/23 н.р.
839	Стопкевич Лідія	1922/23 н.р.
840	Стопкевич Галина	1922/23 н.р.
841	Стопкевич Наталія	1922/23 н.р.
842	Схабицька Ніна	1922/23 н.р.
843	Тарновська Анна	1922/23 н.р.
844	Татура Ольга	1922/23 н.р.
845	Томашевська Зоя	1922/23 н.р.
846	Туркевич Анна	1922/23 н.р.
847	Туркевич Віра	1922/23 н.р.
848	Туркевич Любов	1922/23 н.р.
849	Туркевич Тетяна	1922/23 н.р.
850	Тучемська	1922/23 н.р.
851	Тучемська Віра	1922/23 н.р.
852	Тучемська Лариса	1922/23 н.р.
853	Фурманюк Ніна	1922/23 н.р.
854	Хаїнська Лідія	1922/23 н.р.
855	Хлибович Неоніла	1922/23 н.р.
856	Цейжкая Катерина	1922/23 н.р.
857	Чайковська Євгенія	1922/23 н.р.
858	Черетянко Тамара	1922/23 н.р.
859	Черній Наталія	1922/23 н.р.
860	Чернякевич Віра	1922/23 н.р.
861	Чеховіч	1922/23 н.р.
862	Шабицька Євгенія	1922/23 н.р.
863	Шавердова Ніні	1922/23 н.р.
864	Шепелюк Марія	1922/23 н.р.
865	Шеремечинська Ольга	1922/23 н.р.
866	Шемко Катерина	1922/23 н.р.
867	Шикерявая Олександра	1922/23 н.р.
868	Шід Марія	1922/23 н.р.
869	Шінголевич Віра	1922/23 н.р.

870	Шматовіч Валентина	1922/23 н.р.
871	Шматовіч Галина	1922/23 н.р.
872	Шумбарська Анна	1922/23 н.р.
873	Щепан	
874	Юльянова Любов	1922/23 н.р.
875	Юрець Ніна	1922/23 н.р.
876	Яворська Катерина	1922/23 н.р.
877	Янченко Ольга	1922/23 н.р.
878	Яржемська Зоя	1922/23 н.р.
879	Яценюк Ніна	1922/23 н.р.
880	Яцковська Тамара	1922/23 н.р.
881	Антонова Людмила	
882	Бабій Людмила	
883	Бабій Олена	
884	Бильдіна Антоніна	
885	Бильдіна Олена	
886	Бонякевич Євгенія	
887	Вернигора Євгенія	
888	Дзиковська Лідія	
889	Єгорова Ольга	
890	Заріцька Олександра	
891	Зінаїда Комісаржевська	
892	Кальтенберг Раїса	
893	Карпинська Євгенія	
894	Козак Олександра	
895	Кроткевич Неоніла	
896	Кузьминська Надія	
897	Лоренс Олександр	
898	Павліковська Лідія	
899	Подгорська Іоанна	
900	Поплинська Марія	
901	Фусляр Леоніла	
902	Ширченко-Чоповська Катерина	
903	Щетилова Євгенія	

Джерело:

Складено автором на основі Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим Его Императорским Величеством Государем, покровителем Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства 1865 – 1915 гг. : Историческая записка / Сост. Н.П.Быков. Петроград 1915.; Фонд Музею історії НаУОА III-Д 102, 115, 116, 125, 179, 180, 190, 206, 215.